

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)

Moraal, E.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk zes: ‘De mensen zijn zooals overal, van alle standen, goede en slechte karakters’: ‘Duitse’ en ‘Nederlandse’ joden in Westerbork

6.1. ‘KLOVEN, AFGRONDEN EN (..) SCHAKERINGEN’

‘De buitenwereld denkt misschien aan ons als een grauwe, gelijkvormige lijdende massa van Joden’, schrijft Etty Hillesum in één van haar meest bekende brieven, ‘ze weet niets van de kloven en de afgronden en de schakeringen die er zijn tussen de enkelingen en de groepen’, om te concluderen: ‘zij zal dat misschien niet eens kunnen begrijpen.’¹⁵³³ Eenvormig waren de kampingezetenen van Westerbork allerminst. In Westerbork kon je ieder type mens, uit iedere stand, van iedere klasse, zelfs van verschillende nationaliteiten tegenkomen, als je tenminste het geluk had een *Sperre* te bemachtigen, dus niet meer tot het transportproletariaat behoorde en zo onderdeel werd van wat Hans Ottenstein de ‘middenstand’ noemt.¹⁵³⁴ ‘De mensen zijn zooals overal’, schrijft de gedoopte Alice van Cleeff-van Praag in een brief aan familie, ‘van alle standen, goede en slechte karakters. Alleen ben je hier veel meer op elkander aangewezen, en dat maakt ’t soms moeilijk.’¹⁵³⁵ ‘Er was vaak haat, nijd en jaloezie onder de Joden’, herinnert Jacobus Valk zich. ‘Ja, de één vertrouwde de ander niet. Er was lang niet altijd eenheid, vooral als je eigen leven ermee gemoeid was.’¹⁵³⁶

Al diegenen die vanaf de zomer van 1942 in het doorgangskamp werden geïnterneerd, kwamen echter in een *bestaande* gemeenschap terecht, met haar eigen rangen en standen; Westerbork deed immers dienst als vluchtelingenkamp voor (een deel van) de voornamelijk Duitse en Oostenrijkse joden die de vervolging van hun thuislanden hadden geprobeerd te ontsnappen. En in dit vluchtelingenkamp was de organisatie voor het overgrote deel in handen van de ingezetenen zelf. De organisatie van deze *Alte Kampinsassen* werd vervolgens door de Duitse nazi-leiding bestendigd.¹⁵³⁷ Toen het vluchtelingenkamp in juli 1942 opging in het

¹⁵³³ Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 697, brief van 24 augustus 1943.

¹⁵³⁴ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr 510, 94.

¹⁵³⁵ Brief van Alice van Cleeff-van Praag van 13 juni 1943, HCKW, DO 918, invnr 8816-05.

¹⁵³⁶ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 52, 62.

¹⁵³⁷ De organisatie van Westerbork was geënt op die van het vluchtelingenkamp. Hierdoor lagen bepaalde zaken net iets anders dan in de meeste (concentratie- en arbeids) kampen in het oosten. Eén van de belangrijkste onderscheiden was dat de joodse administratie bijna onafhankelijk van de Kommandantur opereerde. Zie

doorgangskamp en in groten getale Nederlandse joden het kamp binnenstroomden, waren het vooral de kloven, afgronden en schakeringen tussen deze relatief machtige Duitse oud- en weinig invloedrijke Nederlandse nieuwgedienden die op de voorgrond traden.

In dit hoofdstuk staan deze oud- en nieuwgedienden, de ‘Duitse’ en de ‘Nederlandse’ joden centraal. Hoe beleefden deze groepen van kampingezetenen Westerbork? Welke rol speelt de tegenstelling tussen nationaliteiten in de onderlinge verhoudingen? In dit hoofdstuk wil ik de lezer meer inzicht verschaffen in de in de literatuur vaak als spanningsvol beschreven relaties tussen ‘Duitse’ en ‘Nederlandse’ joden.¹⁵³⁸ Niet alleen wil ik de beleving van in de oorlog beschrijven, ook richt ik mij in dit hoofdstuk op de vraag hoe er over elkaar wordt geschreven ná de oorlog, in de herinnering. Verandert er iets in het beeld dat men van elkaar heeft?

Laten we bij het begin beginnen. Om een goed beeld te krijgen van de relaties tussen de ‘Duitse’ oudgedienden en ‘Nederlandse’ nieuwkomers in het kamp, is het noodzakelijk terug te gaan naar wat aan het doorgangskamp voorafging: Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork.

6.2. CENTRAAL VLUCHTELINGENKAMP WESTERBORK

6.2.1. *De voorgeschiedenis*

Vluchtelingenkamp Westerbork heeft een lange voorgeschiedenis. Al vanaf Hitlers machtsovername in 1933 stroomden vluchtelingen het nabijgelegen Nederland binnen. Harry Fields kwam met zijn familie in Zaandam terecht. Zijn ouders moesten helemaal opnieuw beginnen en hij kwam in een klas waar hij niemand kon verstaan. Binnen een jaar sprak hij accentloos Nederlands, had zijn vader een succesvol bedrijf opgebouwd en hadden zijn ouders vele vrienden gemaakt.¹⁵³⁹ Niet iedere vlucht was een onmiddellijk succesverhaal. Eddy Mannheim beschrijft in zijn memoires hoe zijn vader zijn beroep als arts in Nederland niet mocht uitoefenen en in eerste instantie door het Comité voor Joodsche Vluchtelingen (CJV)

hoofdstuk twee, 53-55. Vergelijk Meeuwenoord, *Mensen, macht, en mentaliteiten*, 365, over het bestaan van een min of meer eigen bestuur in het joodse deel van kamp Vught.

¹⁵³⁸ Voor deze literatuur zie hoofdstuk twee ‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen’, paragraaf 2.3.4. Duitse en Nederlandse joden.

¹⁵³⁹ Fields, *Turbulente tijden*, 52-60. Een aanzienlijk deel van deze vroege vluchtelingen, vooral een groep van beter gesitueerden, behoefde geen hulp en bouwde al snel weer een bestaan op. Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 12.

werd geholpen. (Dit comité was in datzelfde jaar ter ondersteuning van de vluchtelingen opgericht, met David Cohen als voorzitter.) Ook raadde het Comité hem aan een handeltje in sigaretten te beginnen, maar aangezien zijn vader geen handelsgeest had, ‘bracht dit bitter weinig op.’¹⁵⁴⁰ Het aantal vluchtelingen van de eerste golf, ongeveer 9.000, werd pas weer geëvenaard en meteen overschreden toen in november 1938 tijdens en na de *Reichskristallnacht* duizenden mensen uit hun voormalige *Heimat* vluchtten. Men schat dat tussen de 20.000 en 30.000 mensen na 1938 Nederland binnenkwamen.¹⁵⁴¹ Velen van hen probeerden in eerste instantie door te reizen naar de VS of Groot-Brittannië. Hannelore Grünberg-Klein bevond zich met haar familie – net als Fritz Spanier die later als *Dienstleiter* van het ziekenhuis een invloedrijke positie in het kamp zou bekleden – aan boord van het schip de St. Louis, dat overal werd geweigerd en onverrichter zake moest terugkeren naar Europa, waar verschillende landen de vluchtelingen uiteindelijk opnamen.¹⁵⁴²

De reactie van de Nederlandse staat tegenover deze stroom aan vluchtelingen werd gekenmerkt door ambivalentie en terughoudendheid. Nederland had sinds de Eerste Wereldoorlog niet een dergelijk grote groep vluchtelingen zien binnenkomen, en reageerde met haar verouderde vreemdelingenbeleid weinig adequaat, zelfs al werden behoorlijk wat vluchtelingen opgenomen en stelde men echt restrictieve maatregelen zo lang mogelijk uit. Het probleem werd vooral bekeken vanuit de eigen – economische – positie die in de jaren dertig niet gunstig te noemen was. Ook bestond er angst voor (politieke) onrust. Met de komst van zoveel vluchtelingen was men bovendien bang voor toenemend antisemitisme in eigen land. De werkelijke dreiging van Duitsland werd nog niet begrepen, waardoor het vluchtelingenprobleem uiteindelijk een ‘side issue’ bleef.¹⁵⁴³ Vestiging werd ontmoedigd; waar het kon stuurde men vluchtelingen terug, en verdere emigratie werd gestimuleerd. Toen de aantallen na 1938 bleven toenemen, richtte men in heel Nederland opvangplekken en kampen in, waarbij een nieuw onderscheid in legale en illegale vluchtelingen een groot verschil in behandeling betekende. Immers, de illegale vluchtelingen moest duidelijk worden

¹⁵⁴⁰ Mannheim, ‘Herinneringen’, 7.

¹⁵⁴¹ Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 12, Moore, *Refugees from Nazi Germany*, 17-27, vooral 22 en 27. Hier maakt Moore duidelijk dat de cijfers niet compleet zijn en vooral ‘informed guestimates’ zijn.

¹⁵⁴² Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 14, 46, Boas, *Boulevard des misères*, 50. De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 705-707, over Fritz Spanier als leider van het ziekenhuis, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 318-319, Boas, *Boulevard des misères*, 50-52, Van der Zee, *De trein*, 62.

¹⁵⁴³ Moore, *Refugees from Nazi Germany*, 108 voor citaat, 107. Zie ook Michman, *The Jewish Refugees*, xiii, waar hij min of meer dezelfde factoren noemt. Wel legt hij hier de nadruk op de economische factor in het bepalen van het afhoudende en later restrictieve beleid.

gemaakt dat zij de wet hadden overtreden; hun kampen werden bewaakt door marechaussees en op militaire wijze geleid.¹⁵⁴⁴ Zesendertig verblijven (gebruikt als kampen) verspreid over heel Nederland noopten de regering in 1939 uiteindelijk het besluit te nemen een centraal vluchtelingenkamp op te richten, waar alle vluchtelingen terecht zouden kunnen.¹⁵⁴⁵ Dit werd vluchtelingenkamp Westerbork.¹⁵⁴⁶

Na Hitlers machtsovername in 1933 trok een golf van verontwaardiging door de Nederlands-joodse gemeenschap en werd veel spontane en vrijwillige hulp geboden aan vluchtelingen. Deze hulp nam echter snel af om plaats te maken voor een meer afzijdige, soms afkerige houding, waarbij het gros van de activiteiten werd overgelaten aan hulporganisaties zoals het CJV.¹⁵⁴⁷ Door verschillende historici wordt de angst benadrukt die de Nederlandse joden hadden voor het mogelijke negatieve effect – toename van antisemitisme en separatie van joden en niet-joden – van de komst van zoveel Duits-joodse vluchtelingen.¹⁵⁴⁸ ‘Niet weinig Nederlandse Joden wantrouwd, haatten hen zelfs op een wijze, die maar al te zeer herinnert aan het hen zelf bedreigende antisemitisme’, schrijft

¹⁵⁴⁴ Enkele vluchtelingen zijn zelfs voor korte tijd in de strafinrichting in Veenhuizen ondergebracht. Michman, *The Jewish Refugees*, xii, Moore, *Refugees from Nazi Germany*, 89, 97, zie ook Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 19, 20-21 over Veenhuizen. Zie Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 26, over zijn broer in Veenhuizen. Zie ook interview 3 maart 2008 met Fred Schwarz door mijzelf, waar hij het over de ‘erbarmelijke omstandigheden’ heeft waaronder zijn broer moest leven.

¹⁵⁴⁵ Moore, *Refugees from Nazi Germany*, 91-92, Houwaart, *Westerbork*, 35-65, waar hij uitgebreid ingaat op de (politieke) totstandkoming van Westerbork. Zie David Cohen, *Zwervend en dolend. De joodse vluchtelingen in Nederland in de jaren 1933-1940: met een inleiding over de jaren 1900-1933*, (Haarlem: Bohn 1955) over zijn ervaringen als voorzitter van het comité in de jaren 1933-1938, 60-102, en de jaren 1938-1940, 102-189, specifiek over de oprichting van Westerbork, 134-148. De bronnenpublicatie van Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland, 1938-1940, documenten betreffende toelating, uitleiding en kampopname* volgt het beleid met betrekking tot de vluchtelingen tot aan de oprichting van Westerbork en de eerste maanden van haar bestaan. Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland*, 89-91 over een nota van de minister van Binnenlandse zaken getiteld ‘Het vluchtelingenvraagstuk’ aan de ministerraad, gedateerd 11 februari 1939, over het besluit een centraal vluchtelingenkamp aan te leggen, 132-142 over de ingebruikname van het kamp met alle daarbij behorende strubbelingen.

¹⁵⁴⁶ Al is ‘centraal’ misleidend; in Westerbork werd een fractie, enkele duizenden, van alle vluchtelingen ondergebracht.

¹⁵⁴⁷ Michman, *The Jewish Refugees*, xxv.

¹⁵⁴⁸ Moore, *Refugees from Nazi Germany*, 29-30, Michman, *The Jewish Refugees*, xxix, waar hij spreekt over hoe deze groep ‘endangered their status and their local integration-synthesis by emphasizing Jewish difference.’

Presser hierover, terwijl De Jong het – gematigder – heeft over ‘afkeer.’¹⁵⁴⁹ Michman schrijft dat al vanaf 1933 uitspraken zijn te vinden onder Nederlandse joden, waarin de hoop wordt geuit dat de vluchtelingen het land maar snel mogen verlaten en waarin men klaagt over de economische competitie die men zou ondervinden. ‘All kinds of accusations were added to these complaints, like: “the refugees are uncivilized”, “they speak too loud”, “they cause anti-Semitism”, etc.’¹⁵⁵⁰

Hoewel het CJV zeker veel – vooral financiële – hulp verleende, werd het beleid ook geleid door deze gemengde gevoelens in de joodse gemeenschap. Het beleid van het CJV was erop gericht om confrontatie met de autoriteiten te vermijden. Het comité realiseerde dit door onder meer alle financiële en administratieve lasten van de hulp op zich te nemen, emigratie te bevorderen en de positie van de Nederlandse joden in de samenleving te bestendigen. Zo werd het onderhoud van vluchtelingenkamp Westerbork gefinancierd door voornamelijk het CJV en vanuit andere particuliere joodse initiatieven.¹⁵⁵¹ Michman voegt hieraan toe dat de toon van deze hulp hooghartig was, een filantropische houding reflecterend die volgens hem karakteristiek zou zijn geweest voor de Nederlands-joodse elite.¹⁵⁵²

In memoires van Duits-joodse vluchtelingen wordt de weinig welwillende overheid beschreven, maar vooral de slechte toestanden in de kampen. ‘In het begin werden we tweemaal per week gelucht’, herinnert Werner Bloch, later werkzaam bij de OD in het kamp,

¹⁵⁴⁹ Presser, *Ondergang, eerste helft*, 421, vergelijk *Ondergang, tweede helft*, 353-354. De Jong, *Koninkrijk, deel een*, 510-511.

¹⁵⁵⁰ De Jong, *Koninkrijk, deel een*, 510-511. Michman, *The Jewish Refugees*, xxv-xxviii. Michman schrijft dat er al vanaf 1933 uitspraken zijn te vinden onder Nederlandse joden, waarin de hoop wordt geuit dat de vluchtelingen het land maar snel mogen verlaten en er klachten zijn over de economische competitie die men zou ondervinden. ‘All kinds of accusations were added to these complaints, like: “the refugees are uncivilized”, “they speak too loud”, “they cause anti-Semitism”, etc.’ Vergelijk Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 96, 100-102, waar ook de zienswijzen over de houding van het vluchtelingencomité van de drie historici, Herzberg, Presser en De Jong, worden besproken en in hun (persoonlijke) context worden gezet.

¹⁵⁵¹ Zie bijvoorbeeld Houwaart, *Westerbork*, 48-49, Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 24, waar wordt geschreven dat het CJV borg moest staan voor 1 miljoen gulden ten behoeve van de realisatie van het kamp. Moore schrijft overigens dat de overheid accepteerde de opbouwkosten van het centrale kamp te betalen, maar dat in de kosten van het dagelijks onderhoud door de particuliere initiatieven (vooral het CJV) moest worden voorzien. In de loop van 1939 en 1940 werd het echter steeds duidelijker dat het onderhouden van zoveel vluchtelingen de joodse organisaties financieel te boven ging, waardoor de overheid alsnog genoodzaakt was bij te springen. Moore, *Refugees from Nazi Germany*, 93-94.

¹⁵⁵² Michman, *The Jewish Refugees*, xx, xxiii. Ook Presser geeft kritiek op de houding van vooral de leiding van het comité, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 353-354, net als De Jong, *Koninkrijk, deel een*, 512-513, 517-523.

zich over het kamp voor illegale vluchtelingen te Reuver waar hij was ondergebracht. Hij beschrijft hoe communicatie met de plaatselijke bevolking onmogelijk was. ‘Wij waren immers misdadigers. De logica was zeker aanvaardbaar: mensen die opgesloten zijn met veldwachters voor de deur hebben iets misdaan, anders gebeurt zoiets niet. Onze uitleg dat we niets anders hadden misdaan dan voor de nazi’s vluchten om ons in veiligheid te brengen, werd niet aanvaard. “Daarvoor sluiten ze in Nederland niemand op”, werd ons geruststellend medegedeeld.’¹⁵⁵³ Verschillende auteurs schrijven over de slechte omstandigheden in zowel de kampen voor illegale vluchtelingen, als over die in kampen voor legale vluchtelingen.¹⁵⁵⁴ Ook de Nederlandse joden en het Comité werden gehékeld. De latere *Oberdienstleiter* en zeer invloedrijke Kurt Schlesinger benadrukte het gebrek aan *goodwill* bij de Nederlandse joden en vooral de onpersoonlijke en oppervlakkige houding die het Comité zou hebben gehad tegenover de vluchtelingen (in de kampen).¹⁵⁵⁵ Een liedje dat Hannelore Grünberg-Klein zich meent te herinneren, geeft de gevoelens goed weer: ‘Auf nach Drenthe heisst es wieder Und Der Schreck fährt durch die Glieder Ja, da heisst es Koffer packen; gibt’s nichts zu weinen Nichts zu lachen Ja da rennt man hin zum Comité Doch da heisst’s auch nur: Oh weh, oh weh!’¹⁵⁵⁶

Positieve ervaringen bestonden ook, zoals die van Harry Fields, die schrijft hoe de vluchtelingen ‘met open armen werden ontvangen’ door de Nederlanders, of van Helmut Mainz, die in Haarlem al snel een thuis vond.¹⁵⁵⁷ Voor veel vluchtelingen zullen de gevoelens echter gemengder zijn geweest, zoals blijkt uit de eerder in deze paragraaf beschreven ervaringen van Eddy Mannheim en zijn familie. Ook Dan Michman beschrijft een spectrum aan gevoelens van de vluchtelingen in Nederland. Hoe men zich voelde hing vooral af van het moment waarop men in Nederland was aangekomen en hoe succesvol men was geweest in het opbouwen van een nieuw bestaan. Er waren vluchtelingen die zich wilden laten naturaliseren aan het einde van de jaren dertig, maar anderen voelden zich afgewezen en ongewenst. Vooral

¹⁵⁵³ Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, 35. Zie ook Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 45-54 en Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103, 1-2.

¹⁵⁵⁴ Schlesinger, ‘Persoenlicher Bericht’, NIOD, 250i, inv.nr. 511, 1, en ‘Gegensaezte’, NIOD, 250i, inv.nr. 511, 1-2, Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 46-54, Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103, 1-2, Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, 36-36, en Blumenthal-Lazan, *Vier gelijke stenen*, 42-43.

¹⁵⁵⁵ Schlesinger, ‘Gegensaezte zwischen deutschsprachlichen und hollaendischen Juden’, NIOD, 250i, inv.nr. 511.

¹⁵⁵⁶ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 1-643, 54.

¹⁵⁵⁷ Fields, *Turbulente tijden*, 53, Helmut Mainz, ‘Erlebnisse, 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 3-4.

de groep emigranten die na 1938 naar Nederland kwam en in kampen werd geïnterneerd, voelde zich slecht behandeld en afgedankt.¹⁵⁵⁸ Verscheidene van hen – zoals Fritz Spanier, Kurt Schlesinger en Werner Bloch – kwamen in het centrale vluchtelingenkamp Westerbork terecht.

6.2.2. *Leven in vluchtelingenkamp Westerbork*

Werner Bloch arriveerde op 23 oktober 1939 als één van de eerste bewoners – ook wel pioniers genoemd – op wat hij beschrijft als ‘een grote bouwplaats midden op de hei.’¹⁵⁵⁹ Het kamp had veertien dagen tevoren zijn poorten geopend, met D.A. Syswerda als civiel-directeur. Zowel legale als illegale vluchtelingen zouden in dit centrale opvangkamp met allerlei voorzieningen onderdak vinden in kleine barakken en woninkjes voor gezinnen.¹⁵⁶⁰ Blochs herinneringen aan vooroorlogs Westerbork zijn gemengd. In een interview met het herinneringscentrum geeft hij aan hoe hij hielp met het opbouwen van het nieuwe kamp. Toentertijd beschouwde hij dit als vanzelfsprekend. ‘Je mocht geen kritiek leveren, maar die behoefte was er ook niet. We dachten dat het tijdelijk was. En dat je verplicht was om te werken: Stel je voor, dat je helemaal niets te doen had gehad!’¹⁵⁶¹ Kurt Schlesinger en Herman Schliesser waren een stuk negatiever over het nieuwe kamp waar men zelf nog aan mee moest helpen bouwen.¹⁵⁶² Zo schrijft Schliesser: ‘Es standen nur ganz wenige Baracken,

¹⁵⁵⁸ Michman, *The Jewish Refugees*, xxxiii. Nederlandse joden begrepen niet goed wat er in de vluchtelingen omging, meent Michman. ‘They did not share the feeling of living in a doomed world and the longing for some humaneness.’

¹⁵⁵⁹ Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, 37. Over de term ‘pioniers’: Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland*, 147, bijvoorbeeld in een memorandum van Cohen aan de leden van de commissie van toezicht en bijstand voor Westerbork van 15 januari 1940. Ook Bloch noemt zichzelf een ‘pionier’, Bloch, ‘Momenten’, HCKW, DO 190, inv.nr. 3270, 13.

¹⁵⁶⁰ Zie Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland*, 136-137, ‘Maandverslag van de directeur van het Centraal vluchtelingenkamp Syswerda aan de Minister van Binnenlandse Zaken van Boeyen over oktober 1939, 3 november 1939’, waarin over de eerste (legale) vluchtelingen uit Rotterdam, Amsterdam en Eindhoven in het kamp verslag wordt gedaan, 89-90, een Nota ‘Het vluchtelingenvraagstuk’ van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de ministerraad, 11 februari 1939, waarin hij voorstelt een centraal kamp voor zowel legale als illegale vluchtelingen op te richten. De voorzieningen in dit kamp zouden bestaan uit opleidingen voor de jeugd, mogelijkheden tot uitoefenen van godsdienst, en werk bij het draaiend houden van het kamp. Ook zou het kamp idealiter zelfvoorzienend zijn. Deze voorzieningen werden maar zeer gedeeltelijk tot stand gebracht.

¹⁵⁶¹ Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 55-59.

¹⁵⁶² Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland*, 136-137, zie 147 over hoe enkele ‘pioniers’ de arbeid als ‘dwang’ ervoeren. Zie ook Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 26-27 over deze eerste pioniers.

es gab noch keine Wege, keine Wasserwerke, alles Grundwerk musste gemacht werden.¹⁵⁶³ Schlesinger is kritisch over de afstand tot de bewoonde wereld, zelfs al was het eten goed en waren de onderkomens voor echtparen ‘hübsch und räumlich.’¹⁵⁶⁴ Otto Birnbaum, de latere leider van het weeshuis, is positiever, vooral wat betreft de culturele ontplooiingsmogelijkheden in het kamp.¹⁵⁶⁵ Ook Marion Lazan-Blumenthal heeft niet alleen negatieve herinneringen aan haar eerste maanden in het kamp. Voor Marion, een meisje van vijf, was Westerbork al spoedig ‘heel normaal’, want ze herinnerde zich niets van haar leven in Duitsland en ze maakte al snel vriendjes onder de kinderen van andere Duits-joodse vluchtelingen.¹⁵⁶⁶

Wat zowel in contemporaine documenten als in memoires wordt bekritiseerd is de nabijheid van het kamp tot de Duitse grens. Dit noopte een groepje vluchtelingen zelfs van de minister te eisen dat er een goed en gedegen evacuatieplan kwam.¹⁵⁶⁷ Herman Schliesser schrijft in zijn memoires hoe hij en enkele andere joden met dat doel een staking organiseerden.¹⁵⁶⁸ “Konnte kein abgelegenerer, dichter an der deutschen Grenze liegender Platz fuer ein jued. Kamp gefunden werden”, war der Stosseufzer dieser Zeit’, meent ook Kurt Schlesinger.¹⁵⁶⁹ Het plan was net op tijd, maar uitvoering werd verhinderd door bombardementen op het spoor.¹⁵⁷⁰ Op 16 juli 1940 viel het kamp niet langer onder

¹⁵⁶³ Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103, 1.

¹⁵⁶⁴ Schlesinger, ‘Gegensaetze zwischen deutschsprachlichen und hollaendischen Juden’, NIOD, 250i, inv.nr. 511, 2 over de stemming onder de Duits-joodse vluchtelingen wanneer zij van het nieuwe kamp horen.

¹⁵⁶⁵ Birnbaum, verslag, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 1-2.

¹⁵⁶⁶ Marion Blumenthal-Lazan, *Vier gelijke stenen. Op de vlucht voor de Holocaust*, (Laren: Verbum 2006) 43, 44-45.

¹⁵⁶⁷ Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland*, 147-148, waar Cohen in een memorandum aan de leden van de Commissie van toezicht en bijstand voor Westerbork enkele opmerkingen maakt over het nieuwe kamp. Hij merkt hierbij ook op dat het zo nabij zijn van de Duitse grens voor veel vluchtelingen reden is er niet naar te willen worden overgeplaatst. Zie ook Cohen, *Dolend en zwervend*, 146 en Houwaart, *Westerbork*, 98-100, waar een brief over de kwestie wordt geciteerd die de Duits-joodse vluchtelingen opstelden en aan de minister van Buitenlandse Zaken opstuurden. Verder Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 28-29, en Moore, *Refugees from Nazi Germany*, 92.

¹⁵⁶⁸ Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103, 1.

¹⁵⁶⁹ Schlesinger, ‘Gegensaetze zwischen deutschsprachlichen und hollaendischen Juden’, NIOD, 250i, inv.nr. 511, 2.

¹⁵⁷⁰ Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 30-32. Aangezien het oorspronkelijke evacuatieplan verhinderd werd, werden de vluchtelingen ondergebracht bij welwillende families in Leeuwarden. Daar

binnenlandse zaken, maar onder justitie; 15 september werd Syswerda, wiens functioneren kritiek opriep, ontslagen om plaats te maken voor reservekapitein Jacques Schol, voormalig directeur van het kamp voor illegale vluchtelingen in Hoek van Holland.¹⁵⁷¹

Onder Schol veranderde het karakter van het vluchtelingenkamp aanzienlijk. Rijksveldwachters maakten plaats voor marechaussees, de interne kamporganisatie werd op militaire leest geschoeid met werkappèl, en de 791 inwoners werden verdeeld in dienstgroepen en barakleiders.¹⁵⁷² Zonder een schriftelijk verzoek in te dienen kon je het kamp niet verlaten, vanaf maart 1941 werd briefcensuur ingevoerd en er werd een bezoekregister aangelegd.¹⁵⁷³ Het vluchtelingenkamp ging steeds meer op een klein Duits-joods dorp lijken, met een eigen school, administratie, postdienst, emigratiebureau, sjoel, protestantse kerk voor de kleine groep gedoopte joden, bibliotheek en huishoudelijke dienst voor de kampbevolking, die eind 1941 ongeveer 1200 mensen telde.¹⁵⁷⁴

In memoires worden zowel het gemeenschapsgevoel waar men positieve herinneringen aan heeft, als kritiek op de slechte levensomstandigheden beschreven. De voedselvoorziening liet geregeld te wensen over, en in de winter van 1941-1942 ontstond een brandstofprobleem, waarbij men, zoals in het vorige hoofdstuk al duidelijk werd, kritisch was over het optreden van commandant Schol.¹⁵⁷⁵ In zijn hoofdstuk ‘Het vergeten Westerbork’ geeft Fred Schwarz een weinig florissante beschrijving van de man, het slechte eten en de militaire aanpak. Tegelijkertijd is er ook ruimte voor goede herinneringen aan het kamp waar

verbleven de vluchtelingen tot 24 mei, waarna men, op gezag van de bezetter, weer terug naar Westerbork werd gestuurd.

¹⁵⁷¹ Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 31-32.

¹⁵⁷² Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 32-33. Het getal van 791 is terug te vinden in de maandverslagen van Syswerda aan de minister van Binnenlandse Zaken Van Boeyen. Geciteerd in Berghuis, *Joodse vluchtelingen in Nederland*, noot 343; op 10 mei 1940 worden in Westerbork 791 mensen geteld.

¹⁵⁷³ Verzoeken van bewoners van het kamp Westerbork 1941’, DA, 0126 CVW, inv.nr. 13. Zelfs het verzamelen van paddenstoelen even buiten de kampgrens moest worden aangevraagd: Verzoek van Rudolf Erner om ‘Pilze zu sammeln’ van 21 augustus 1941, ingewilligd door Schol. Briefcensuur: voorschrift over de post van 11 februari 1942, met richtlijnen voor vorm en inhoud, DA, CVW, inv.nr. 17: ‘Verboten sind Beschreibung der Kampverwaltung- Kampverhältnisse- Politik und Besetzung’, valt onder meer te lezen. Er mogen maximaal twee kantjes worden geschreven in duidelijke letters, zonder afkortingen en niet in het Tsjechisch of Hongaars. ‘Alfabetisch bezoekersregister’, DA, CVW, inv.nr. 15.

¹⁵⁷⁴ Bevolkingstatistiek, ‘Loop der bevolking’, Archief Midden Drenthe (AMD), Bestuursarchief Gemeente Westerbork (BGW) 1920-1997, inv.nr. 3981.

¹⁵⁷⁵ Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 34-35, over slechte voedselvoorziening. In memoires: Schlesinger, ‘Gegensätze’, NIOD, 250i, inv.nr. 511, 3, over slechte voedselvoorziening en verwarming.

hij zijn tienerjaren doorbracht. Hij maakte vrienden in Westerbork, hij volgde er een beroepsopleiding en won de ontwerpwedstrijd die mevrouw Schol organiseerde om de eetzaal wat leefbaarder te maken.¹⁵⁷⁶ In een interview met het herinneringscentrum beschrijft Werner Bloch de onderlinge verhoudingen als ‘zeer goed’, het was een ‘gemeenschap van vluchtelingen, die allemaal om dezelfde reden bij elkaar waren gebracht. In die zin was iedereen gelijkwaardig aan elkaar.’¹⁵⁷⁷ Kinderen als Marion Blumenthal-Lazan en Hannelore Grünberg-Klein herinneren zich het kamp later als een thuis, terwijl de *Schülerkreis* een onmiskenbare positieve invloed op deze Duits-joodse kinderen heeft uitgeoefend.¹⁵⁷⁸

De brieven van de communistische Werner Stertzenbach aan zijn vriendin Stella Pach zijn een meer directe bron voor de beleving van het vluchtelingenkamp; ze zijn immers geschreven zonder kennis achteraf. Werner schrijft over de hoop die er nog is onder de kampingezetenen, maar ook over de angst en spanning voor de toekomst. ‘Uit vele steden ontvangen de mensen hier brieven die melden dat de joden naar Polen gebracht worden’, schrijft hij op 26 oktober 1941.¹⁵⁷⁹ Ook zijn ouders bereidden zich voor en hij schrijft: ‘Men zegt dat wij allen aan de beurt komen.’¹⁵⁸⁰ De realiteit van de vervolging was voor deze vluchtelingen al een stuk dichterbij dan voor de meeste Nederlandse joden. Het werk viel Werner Stertzenbach gelukkig mee.¹⁵⁸¹ Het kamp was een ‘regelrecht dorp’ met alles erop en eraan.¹⁵⁸² ‘En toch, er mankeert iets aan; het is alles kunstmatig’, vertrouwt hij Stella toe om

¹⁵⁷⁶ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 79, over de desillusie van de aankomst, 81, over het slechte optreden van Schol. Positiever is Schwarz over de jeugdbarak, 93, en over zijn beroepsopleiding in de smederij en de ontwerpwedstrijd, 94. Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103, 2, over negatieve voorvallen met Schol.

¹⁵⁷⁷ Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 55-59, interview Werner Bloch over het leven in het vluchtelingenkamp. Ook spreekt Bloch over de culturele activiteiten, zoals de soort ‘padvinderij’, ‘de pioniers’, die hij oprichtte in het vluchtelingenkamp, en andere culturele activiteiten, zoals cursussen en toneelopvoeringen.

¹⁵⁷⁸ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 61. Zie ook hoofdstuk vier ‘van ons is de jeugd gestolen’, paragraaf 4.7.1. Jeugdzorg in Westerbork.

¹⁵⁷⁹ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 7, brief van 26 oktober 1941.

¹⁵⁸⁰ *Ibid.*, 15.

¹⁵⁸¹ *Ibid.*, 6.

¹⁵⁸² *Ibid.*, 9, brief van 9 november 1943, ‘een school, een ziekenhuis, een polikliniek, een postkantoor, een burgemeester en secretarie, politie en gevangenis, een bibliotheek, een brandweer, een synagoge en ook katholieke en protestantse kerkzalen, een kantine en concerten. Kortom, er is hier alles wat in een gemeente ook bestaat.’

vervolgens het kamp als ‘een moderne openluchtgevangenis van een zacht karakter’ te typeren.¹⁵⁸³

Stertzenbach voelde zich zowel buitenstaander als deel van de vluchtelingengemeenschap. Hij sympathiseerde met zijn medekampingezetenen, maar tegelijkertijd observeerde hij hen – een gedwongen gemeenschap van ‘kleinburgers’ die vooral voor zichzelf leefden – van een afstandje.¹⁵⁸⁴ Hij meende te begrijpen waarom Nederlanders zich weinig van de vluchtelingen aantrokken. Immers, ‘men voelt de zwaarte van het leven pas dan, wanneer men het zelf ondergaat.’ Vroeger las men in de krant over een hongersnood of treinongeluk en besteedde er een paar woorden aan. ‘Misschien hebben ook vele Nederlanders over ons, emigranten, gesproken en verder hun misschien gemakkelijke leven geleefd’, schrijft hij vervolgens. Het betrof zijns inziens geen verwijt, alleen een constatering, aangezien het ‘juiste begrip voor de ramp (...), slechts daar kan komen als men er zelf bij betrokken is.’ Toch was ook hij enigszins teleurgesteld.¹⁵⁸⁵ Zeer bewust was Stertzenbach zich ten slotte van het probleem ‘voor ons die Duitsers en joden tegelijk zijn.’ Met een vooruitziende blik voorspelde hij Manja begin 1942 dat ‘er zich beslist vraagstukken’ zullen voordoen, ‘die voor anderen niet zo bestaan.’¹⁵⁸⁶

Deze eerste groep van vluchtelingen, verbonden door gezamenlijk leed, werd begin 1942 uitgebreid met Duits-joodse vluchtelingen die al langer vrij in Nederland hadden gewoond. Het zou een voorbode zijn van de grootschalige veranderingen in het kamp die spoedig zouden plaatsvinden.

6.2.3. *Overgang naar het doorgangskamp: de periode januari tot juli 1942*

‘Weliswaar leven de nieuwe mensen die naar hier gekomen zijn, zich niet zo gemakkelijk in, wat wel te begrijpen is, maar zij zullen wel moeten, net zo goed als wij het gedaan hebben’, schrijft Werner Stertzenbach op 1 februari 1942 aan zijn Stella.¹⁵⁸⁷ Deze groep van ongeveer 500 voornamelijk Duitse joden wordt in de overlevering meestal samengetrokken met de groep van vluchtelingen die er al was, terwijl onderling juist vaak de verschillen worden benadrukt. Voor de echte oude kampingezetenen waren deze ‘Neuankommlingen’

¹⁵⁸³ Ibid., 11.

¹⁵⁸⁴ Ibid., 15.

¹⁵⁸⁵ Ibid., 20-21. Hij betreft het namelijk wel dat mensen zich pas werkelijk druk gaan maken, als hun eigen kleine wereld in het gedrang komt.

¹⁵⁸⁶ Ibid., 22.

¹⁵⁸⁷ Ibid., 25.

(Schlesingers woorden) gelijker aan de Nederlandse joden dan aan henzelf, ook wat betreft de geringe aandacht die zij hadden gehad voor de vluchtelingen in de kampen.¹⁵⁸⁸ Omgekeerd voelden de nieuwkomers zich vreemdelingen in een bestaande (Duitse) gemeenschap. Hans Ottenstein, de latere leider van de *Antragstelle*, beschrijft zijn aankomst in het kamp als het aankomen in een andere wereld, ‘weg van Holland naar een “Lager”.’ Het ‘precies voorgeschreven dagelijkse leven deed aan Duitsland denken’, schrijft hij, ‘de taal van de +/- duizend kampbewoners (...) was Duits.’¹⁵⁸⁹ Ook deze groep moest een plek vinden in het kamp.

In het kamp werd intussen gebouwd. De 200 woningen werden in dat eerste half jaar van 1942 na een besluit binnen het ressort van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, Harster, aangevuld met 24 grote houten barakken; een heel ander soort onderkomens dan de vluchtelingen tot dan toe gewend waren. Nederlandse aannemersbedrijven – de Delftse G.B. van Hoek en firma Modderkolk uit Ede – werkten samen met kampingezetenen aan deze nieuwe gebouwen.¹⁵⁹⁰ ‘Er wordt nog gebouwd’, schrijft Stertzenbach, ‘en ... in de steden wordt flink geruimd, nou, je zal het zeker zelf weten’, voegt hij toe. Berichten uit Duitsland van razzia’s in steden riepen bij hem en andere vluchtelingen de vraag op ‘Zal dat zo verder gaan en zal dat ook hier gebeuren?’¹⁵⁹¹ De Jong schrijft dat in het eerste kwartaal van 1942 42.250 ton staal en in het tweede ca. 180 ton ijzer ter beschikking werden gesteld voor 19.000 te bouwen ledikanten. Fred Schwarz herinnert zich geholpen te hebben met de bouw daarvan. ‘Als je zo’n barak dan volgens het beddenplan hebt volgebouwd slaat de schrik je om het hart.’ Hij zag hoe weinig ruimte er eigenlijk was om te wonen, nog veel minder dan in de

¹⁵⁸⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 66, Schlesinger, ‘Gegensaetze’, NIOD, 250i, inv.nr. 511, 3.

¹⁵⁸⁹ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 66. Ook Jozef Weisz vond bij zijn aankomst ‘ca. 1100 Joden, die allemaal uit Duitsland en Polen afkomstig waren.’ Ottenstein noemt het kamp, na een beschrijving te hebben gegeven van het uiterlijk, ‘troosteloos’, terwijl Weisz benadrukt hoe de mensen daar ‘in een slechten toestand’ waren, het eten ‘slecht’, en hoe hij tot aan de deportatietijd voor hemzelf en zijn gezin het levensonderhoud moest betalen, terwijl er in eerste instantie geen pakketten kwamen; dit organiseerde hij dan ook maar zelf met medewerking van de Joodse Raad. Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 3-4. Toch burgerden deze mensen ook snel in, ‘Onze kampgenoten waren behulpzaam en we maakten al snel vrienden’, herinnert Harry Fields zich. ‘Het dagelijks leven had zijn eigen ritme.’ Ook schrijft hij dat er bijeenkomsten waren van de ‘jeugdvereniging, talencursussen, activiteiten in de bibliotheek en musisci.’ Fields, *Turbulente tijden*, 96.

¹⁵⁹⁰ De Jong, *Koninkrijk acht, deel twee*, 690.

¹⁵⁹¹ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 25.

vrijgezellenbarak waar hij verbleef. ‘Maar eenmaal “bewoond” kan het niet anders dan een nachtmerrie zijn’, schrijft hij ontzet. ‘Het lijkt waarachtig wel, zegt een van ons, dat die mensen hier niet lang zullen blijven’, concludeert Schwarz. Met deze opmerking loopt hij vooruit op de latere gebeurtenissen. Soortgelijke opmerkingen zijn ook in andere memoires te vinden.¹⁵⁹² Stertzenbach had deze kennis niet, maar toen duidelijk werd hoe moeilijk de nieuw aangekomen groep was onder te brengen, vraagt hij zich wel af wat er aan de hand was: ‘Als de geruchten waar zijn die men hier hoort, dan wordt het kamp met meer dan 20.000 mensen aangevuld.’¹⁵⁹³

In dezelfde periode werd de kamporganisatie opnieuw op de schop genomen. De al op militaire leest geschoeide operatie werd nog strakker geleid, waarbij de vluchtelingen zelf meer invloed kregen. Kurt Schlesinger – en enkele andere Duitse joden van het eerste uur – was nauw betrokken bij deze ontwikkelingen, zo schrijven De Jong en Presser beiden.¹⁵⁹⁴ Op 11 februari 1942 deed Schol een kampverordening uitgaan waarin deze nieuwe organisatie bekend werd gemaakt.¹⁵⁹⁵ De kamporganisatie was nu geheel in het Duits opgezet, de dienstgroepen werden samengebracht onder zogenaamde *Dienstzweige* en elke *Dienstzweige* kreeg een eigen *Dienstleiter*, evenals een vervangende leider, de *Stellvertreter*. Boven de *Dienstleiter* kwam de *Obergruppenleiter* te staan, welke functie Kurt Schlesinger in handen kreeg.¹⁵⁹⁶ Kamp Westerbork was nu officieel een werkkamp op militaire grondslag, waar iedereen, man of vrouw, boven de veertien jaar moest werken; een nieuwe appèlorde werd doorgevoerd, twee maal per dag, en de contacten met de buitenwereld werden nog verder ingeperkt door strengere briefcensuur en een striktere bezoekenregeling.¹⁵⁹⁷ De Duits-joodse kamporganisatie – grotendeels een zelfbestuur – die met deze reorganisatie werd bestendigd, zorgde nog meer dan voorheen voor een (kamp)hiërarchie.

De veranderingen voltrokken zich in hoog tempo aan de kampingezetenen die niet alleen meer en meer slechte berichten van hun familie en vrienden in Duitsland kregen, maar

¹⁵⁹² Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 110-111. Zie ook Fields, *Turbulente tijden*, 94-96, 95 en Blumenthal-Lazan, *Vier gelijke stenen*, 46-48.

¹⁵⁹³ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 26.

¹⁵⁹⁴ Presser, *Ondergang, tweede helft.*, 307, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 693, waar beiden ook kritisch zijn met betrekking tot Schlesingers rol in de veranderingen in de kamporganisatie.

¹⁵⁹⁵ ‘Voorschriften en reglementen 1940-1942’, DA, CVW, inv.nr. 19.

¹⁵⁹⁶ Er kwamen de volgende *Dienstzweige*: buitendienst, binnendienst, technische dienst, werkplaatsen, kampinspectie, administratie, gezondheidsdienst, centrale keuken, school en cursussen, brandweer/luchtafweer/hygiënische dienst (brandweer werd in juni 1942 de ordedienst), appèl en vrouwendienst.

¹⁵⁹⁷ Mulder en Prinsen, *Vluchtelingenkamp Westerbork*, 36-37.

die zich (als gevangenen) ook in hun eigen situatie steeds meer bedreigd zagen, zoals uit Stertzenbachs brieven duidelijk wordt. ‘Ons leven’ is ‘oorlog’, schrijft hij in februari 1942, weliswaar niet met wapens, ‘maar voorlopig met de zenuwen.’¹⁵⁹⁸ Zijn ouders werden in juni 1942 naar Polen gestuurd. Honderden in het kamp kregen al dergelijke berichten, schrijft Stertzenbach. Vroeger ontving men nog wel berichten van familieleden, maar nu kwamen er brieven terug met het opschrift “‘ontvanger overleden” of “ontvanger vertrokken, waarheen onbekend”’.¹⁵⁹⁹ Twee weken later, ten slotte, na vele ‘wilde geruchten’ gebeurde wat men zo had gevreesd.¹⁶⁰⁰ ‘Ons kamp wordt een zogenaamd doorgangskamp’, schrijft Stertzenbach op 2 juli 1942. ‘Alle joden zijn arbeidsdienstplichtig, dus ook de Nederlandse, en zullen in arbeidskampen in het Oosten worden ondergebracht.’¹⁶⁰¹

6.3. DOORGANGSKAMP WESTERBORK

6.3.1. De overname en eerste transporten

Op 1 juli 1942 werd vluchtelingenkamp Westerbork overgenomen door de *BdSD*. 13 juli 1942 werden alle gemengd gehuwde paren vrijgelaten, 14 juli arriveerde de eerste groep van – voornamelijk Duits-joodse – kampingezetenen, om een dag later met het eerste transport vanaf Hooghalen – men werkte aan een spoorverbinding met het kamp – te vertrekken. De eerste kampingezetenen deden er logischerwijs alles aan om in Westerbork te blijven, net als joden buiten het kamp probeerden buiten schot van de *Arbeitseinsatz* te blijven. In dat licht moet ook het ontstaan van de status van *Alte Insasse* en de stamlijst worden gezien. Zij zijn onderdeel van het systeem van *Sperren* dat, naar analogie van Amsterdam en de rest van Nederland, in de eerste maanden geleidelijk aan in het kamp werd ingevoerd.¹⁶⁰² Het precieze

¹⁵⁹⁸ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 26.

¹⁵⁹⁹ *Ibid.*, 33.

¹⁶⁰⁰ *Ibid.*, 36.

¹⁶⁰¹ *Ibid.*, 39.

¹⁶⁰² Zie hoofdstuk drie, ‘Jo en ik slapen in één barak’, voetnoot 400, 109-110, voor uitleg over *Sperren*. Dit stelsel bleef lang zo bestaan – tot aan de laatste transporten van september 1944 – al werd de *Stammliste* in september 1943 *geplatzt* en danig ingekort. Schlesinger, ‘Persoenlicher Bericht’, NIOD, 250i, inv.nr 511, 6, Borensztajn, *Dagboek*, 30-31. Op deze nieuwe *Stammliste* kwamen ook meer Nederlandse joden te staan, al was hun aantal volgens sommigen klein en bleven de echt belangrijke baantjes in handen van Duitse joden. Schlesinger geeft hier wel een heel positieve voorstelling van zaken. Hij schrijft dat het joodse zelfbestuur zonder op nationaliteit te letten de baantjes zou hebben verdeeld: Schlesinger, ‘Gegensaetze’, NIOD, 250i, inv.nr. 511, 4-5.

ontstaan van de lijst met oud-kampingezetenen – iedereen die voor 1 juli 1942 in Westerbork resideerde, waardoor verschillen onder vluchtelingen onderling officieel werden gladgestreken – in die chaotische eerste maanden is echter niet gemakkelijk te achterhalen. In eerste instantie werden logischerwijs oud-kampingezetenen voor de organisatie van de *Sperren* en het transport ingezet, gezien hun werk in en kennis van de organisatie van het kamp als geheel. Ottenstein beschrijft bijvoorbeeld hoe hij stapsgewijs de *Antragstelle* oprichtte, waar mensen vrijstellingen konden aanvragen. Schlesinger beschrijft in zijn verslag hoe hij en een kleine groep van kampingezetenen het op een gegeven moment voor elkaar kregen dat er een stamlijst van 2000 mensen werd opgesteld.¹⁶⁰³ In de brieven van Stertzenbach is te zien dat dit een ontwikkeling betrof waarvan de uitkomst niet per se van tevoren duidelijk was.¹⁶⁰⁴

Met het eerste transport vertrokken niet alleen nieuwkomers. Ook enkele oud-kampingezetenen moesten eraan geloven.¹⁶⁰⁵ In de brieven die daarop volgen, schetst Stertzenbach de chaotische eerste transportweken van doorgangskamp Westerbork. 9 juli 1942 begint hij zijn brief met de volgende nuchtere constatering: ‘Als jij nu naar hier zou komen, zou je alles heel veranderd vinden’, om een kleine week later te beginnen met: ‘Een week van schokkende gebeurtenissen is al weer achter de rug en ik zal moeite doen je het een en ander te berichten’, waarna hij voor het eerst probeert de gebeurtenissen van een afstand te

¹⁶⁰³ Zie voor de ontwikkeling van de *Antragstelle*, de instantie die zich met aanvragen van vrijstelling e.d. bezighield: Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 7-10; over het functioneren ervan 10-15. Zie ook Van der Leeuw, Giltay Veth, *Het Weinreb-rapport I*, 195, ‘De *Antragstelle* ontstond pas in de loop van augustus 1942, (...) Hoofd van dit bureau werd in de herfst van 1942 dr. Hans Ottenstein.’ Voor Schlesinger over de ontwikkeling van vrijstellingen, zie ‘Persoenlicher Bericht’, NIOD, 250i, inv.nr. 511, 4-6.

¹⁶⁰⁴ Op zaterdag 25 juli 1942 schrijft hij dat er ‘grote kans’ bestaat dat ‘de oude stam voorlopig blijft’, 6 september dat ‘naar het schijnt’ ‘wij nog lang niet aan de beurt zijn’, en dat Stella, als ze zouden trouwen, als vrouw van een oud ingezetene naar Westerbork kon verhuizen, om ten slotte pas op 1 november – vier maanden na de overname – te schrijven dat er inderdaad een lijst opgesteld gaat worden van mensen die mogen blijven. Oude kampbewoners zijn verzekerd van een plaats op deze lijst. Stertzenbach, *Rood en Jood*, 45, 50, 58. Fred Schwarz beschrijft in zijn memoires ook hoe het vanaf het begin de bedoeling is de *AK-ers* in het kamp te houden, wat begin 1943 is uitgekristalliseerd tot een geheel aan uitzonderingslijsten: Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 114, 124.

¹⁶⁰⁵ Zie Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 7. Zie ook Stertzenbach, *Rood en Jood*, 40-41. ‘De dinsdag gaf voor ons een nieuwe verrassing.’ ‘Jaargangen’ 1902 en jonger moesten ter keuring komen voor *Arbeitseinsatz* in het oosten. ‘Het resultaat was dat er 229 mensen op woensdag klaar moesten zijn om te vertrekken.’ ‘Woensdagmiddag een nieuwe slag’, vervolgt hij. ‘Alle jaargangen 1898, 1899, 1900 en 1901 moesten ter keuring. Alweer een stuk of honderd mensen inclusief de kort geleden gekomen Nederlanders.’

bekijken en in te schatten wat *zijn* onmiddellijke toekomst behelst.¹⁶⁰⁶ In memoires hebben auteurs inmiddels enige afstand gekregen, maar ook hier is dit omslagpunt stevig in de herinnering verankerd. ‘Es ging alles gut bis der verhängnisvolle Juli 1942 kam. Die “Transporte” begannen’, schrijft Otto Birnbaum. ‘Die Verzweiflung der “transportfähig” Erklärten schwebte wie Todesangst über das ganze Lager.’¹⁶⁰⁷ ‘We weten het nu’, schrijft Fred Schwarz, ‘Kamp Westerbork heet vanaf vandaag ‘Polizeiliches Durchgangslager Westerbork.’¹⁶⁰⁸ Ook hij en zijn broer werden opgeroepen ter keuring, maar ze ontsprongen de dans.¹⁶⁰⁹ Zowel Birnbaum als Schwarz memoren kampingezetenen die met de eerste transporten vertrokken.¹⁶¹⁰

Maar het ‘gewone’ kampleven ging door. De reorganisatie van Schol in begin 1942 werd door de derde kampcommandant Gemmeke begin januari 1943 enigszins aangepast, maar bovenal gehandhaafd en bestendig om pas in 1944 weer echt grondig veranderd te worden.¹⁶¹¹ Bestaande diensten werden geconsolideerd, sommige verder uitgebouwd, waarvan bijvoorbeeld de als brandweer begonnen ordedienst – de interne kamppolitie, of toezichthouders¹⁶¹² – een voorbeeld is. Schlesingers positie als *Oberdienstleiter* werd andermaal bevestigd, net als de posities van veel van de andere Duits-joodse *Dienstleiter*. De niet-joodse Nederlandse leiders en ambtenaren in het kamp werden gaandeweg één voor één ontslagen, waarmee de interne organisatie geheel in de handen van de (voornamelijk oud-)kampingezetenen kwam.

¹⁶⁰⁶ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 42-43.

¹⁶⁰⁷ Birnbaum, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 5-6.

¹⁶⁰⁸ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 113.

¹⁶⁰⁹ *Ibid.*, 113-114.

¹⁶¹⁰ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 114, Birnbaum, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 6. Beiden noemen Salo Carlebach, die vrijwillig met de weeskinderen meeging. Zie ook Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 72, over Carlebach en vertrek van 8 ‘chaweriem’, vrienden uit de *Schülerkreis*.

¹⁶¹¹ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 307-308. Zie ook Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv. 510, 69, over hoe de Duitsers deze organisatie overnamen: ‘Toen dus op 15 juli 1942 de eerste z.g. werkverruimingstransporten van Joden uit Nederland – de deportaties – begonnen (...), had dit kamp een bevolking van 1387 zielen haast allemaal Joden van vroeger Duitse, Oostenrijkse of Poolse nationaliteit. Dit waren volgens de bepalingen van de S.D. de zgn. “alten Kampinsassen”, die voorkeurbehandeling genoten. Op dit tijdstip bestond al een goed werkende kamporganisatie, die – over dit punt hadden wij het al – allang opgebouwd en gedurende de laatste tijd nog uitgebreid was, uit de aard der zaak gevormd uit niet-Nederlandse Joden (omdat er geen andere aanwezig waren) – en deze kamporganisatie werd door de Duitsers overgenomen.’

¹⁶¹² Zie 383-384, over de ordedienst.

6.3.2. *Verschillen in beleving van kamp Westerbork*

‘Stel je voor: je bent zoals wij, zeer bewogen, voot [sic] altijd van huis gegaan, al waar je aan gehecht bent, achterlatend en dan kom je na een halve dag treinreis in ene niet frisse trein aan, je staat op een perronnetje en ... [onleesbaar] diep: buitenlucht! En je ziet, dat hier alle diensten in handen van Joden zijn – tot zelfs een Joodse stationsbeambte toe. Duitsers – politie e.d. – hebben wij tot dusver weinig hier gezien. De gehele kamp-organisatie berust bij joden.’ Lev Engländer was meer dan verbaasd over zijn aankomst in het doorgangskamp, zoals uit deze eerste brief naar huis blijkt.¹⁶¹³

Vanaf 15 juli 1942 stroomden Nederlandse joden in groten getale het nieuwe doorgangskamp binnen. Daar troffen zij een strak geleide interne organisatie aan, grotendeels bestuurd door de voormalige vluchtelingen zelf. ‘Zij hebben de meeste baantjes’, noteert Gabriel Italie in zijn dagboek; ook Leon Elias Eliasar en Jacob Levie vermeldden dit in hun brieven.¹⁶¹⁴ Wat deze Nederlandse joden direct opviel was de strikte hiërarchie in het kamp, waar zij, als nieuwkomers, onderaan stonden. Hoe beleefden de nieuwkomers en de oudgedienden hun verblijf in Westerbork? Zijn eventuele verschillen in de beleving van het kamp terug te voeren op de ‘Duitse’ of ‘Nederlandse’ achtergrond, of op de positie als oudgediende of nieuwkomer? Status is hier het sleutelwoord. ‘Zij hebben alle baantjes’ schreef Gabriel Italie immers en zoals in eerdere hoofdstukken uitvoerig is beschreven, was niets minder belangrijk dan het hebben van een goed baantje; niet alleen omdat men meende dat men zo meer kans had op een goede *Sperre*, maar zeker ook omdat men dan in de hiërarchie van het kamp steeg, en meer privileges kon krijgen die het kampleven een stuk draaglijker konden maken. Juist omdat in de begindagen van het doorgangskamp haast alle posities werden bekleed door de voormalige Duits-joodse vluchtelingen, ontstond de situatie dat de scheidslijn tussen oudgedienden en nieuwkomers er ook één van nationaliteit was.

Hoe hoger je status in het kamp was, hoe meer privileges je genoot. Goed *gesperrd* zijn was het belangrijkste privilege dat gepaard ging met het hebben van een hoge status. Je hoefde je relatief minder zorgen te maken om de onmiddellijke toekomst – dat wil zeggen: het transport. In de brieven die *Alte Insasse* van het eerste uur Herman Heymann en zijn vrouw Erna Heymann-Heymans aan familie (in Nederland) buiten het kamp schreven, wordt weinig tot niets over de eigen transportkans of angst hiervoor geschreven; ze schrijven alleen over transporten van (bevriende) anderen. De toon van hun brieven is heel anders dan de toon van

¹⁶¹³ Brief van Lehman Engländer van 28 mei 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 882.

¹⁶¹⁴ Gabriel, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 408, dagboek aantekening van 8 oktober 1943. Brief Leon Eliasar van 1943, privécollectie, en brief van Jacob Levie van 29 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

de brieven van (Nederlands-joodse) nieuwkomers in het kamp, die onderaan de ladder moesten beginnen en zich direct geconfronteerd zagen met een mogelijk transport. Bij de familie Heymann ontstond pas enige verontrusting, toen zij naar Theresienstadt moesten vertrekken. ‘Naturgemäss’ waren zij tegen iedere verandering, maar toch schreef Herman dat hun dochtertje Ellen zich op de verandering verheugde en dat vertrek naar dit kamp op den duur ook wel de beste oplossing zou zijn. De Heymanns leken zich betrekkelijk veilig te voelen; in de brieven klinkt een bepaald vertrouwen door; hun geprivilegieerde, relatief veilige positie in het kamp zal hiermee te maken hebben gehad.¹⁶¹⁵

Er zijn weinig brieven bewaard gebleven van voormalige vluchtelingen of *Alte Insassen* in het doorgangskamp. De afstand en onverschilligheid die de goed *gesperrden* tot de grote massa ervoeren, wordt vooral in de herinnering beschreven.¹⁶¹⁶ ‘Je stompt snel af en went aan de dagelijkse gang van zaken. De transporten lijken ten slotte langs je heen te gaan, zeker zo lang er niemand bij is waarbij je je echt betrokken voelt’, schrijft Fred Schwarz in zijn memoires.¹⁶¹⁷ Beschrijvingen van transporten zijn wel empathisch, maar er klinkt tegelijkertijd in door dat ze van buitenaf worden beschreven, vanuit die relatief veilige positie.¹⁶¹⁸ Hannelore Grünberg-Klein schrijft hoe men ‘ook in de grote doorgangsbarakken’ de joodse feestdagen hielp vieren, ‘zodat de mensen in de grote barakken ook iets van de shabbat- of feestdagsfeer zouden proeven.’¹⁶¹⁹ Sommige *Alte Insassen* spreken ondanks hun status wel degelijk van angst voor transporten. Inge Gassmann-Bauman schrijft over ‘iedere keer de angst of je wel of niet op een transportlijst stond’, en Harry Fields herinnert zich dat

¹⁶¹⁵ Brief van Nathan Heymans van 19 april 1943 waaronder Herman Heymann een stuk schrijft, HCKW, RA 750. Zie ook brieven van Stertzenbach, *Rood en Jood*, 46-47, waarin hij schrijft over de nieuwkomers in de grote doorgangsbarakken, als hij zelf in een relatief veilige positie zit. Hij heeft sympathie voor deze mensen, maar ook is er een kloof merkbaar, deels ingegeven door klasseverschillen, maar ook door het verschil in status in Westerbork zelf.

¹⁶¹⁶ Gie van den Berghe merkte dit ook voor andere kampen op. Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 325-326, waar hij meer algemeen over onverschilligheid van oudgedienden, prominenten vaak, tegenover nieuwkomers spreekt.

¹⁶¹⁷ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 115. Door zijn werk kwam hij geregeld in aanraking met deze mensen en hielp hij met kleinigheden in de barakken. ‘De angst is van ieders gezicht te lezen. Ze hebben nu al maanden getracht zich een beeld te vormen hoe het zal zijn. Ze hebben zich dit inferno niet voorgesteld, en dit is nog in Nederland, hoe erg zal het dan verderop in Duitsland zijn.’

¹⁶¹⁸ Fields, *Turbulente tijden*, 100, Mannheim, ‘Herinneringen’, 24-25.

¹⁶¹⁹ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 78.

ondanks hun *Sperre* op basis van hun visa voor Palestina, zij zich ‘vrijwel wekelijks’ zorgen maakten ‘dat we misschien gedeporteerd zouden worden.’¹⁶²⁰

Maar de grens tussen oudgedienden en nieuwkomers was niet absoluut. Dat nieuwkomers zich soms al behoorlijk snel als oudgedienden konden voelen, en dat nationaliteit daar geen bepalende factor in hoefde te zijn, laten de herinneringen van de Nederlands-joodse Elie Cohen en Nora Keizer zien. Elie Cohen steeg door zijn beroep als (transport)arts behoorlijk snel in de hiërarchie van het kamp. ‘Wat echter de massa dacht weet ik niet’, schrijft hij.¹⁶²¹ De Haagse Nora Keizer kwam met één van de eerste transporten het doorgangskamp binnen, maar had het geluk te kunnen blijven en trouwde met een *Alte Insasse*, waardoor ze zich, net als Cohen, de facto een oud-kampingezetene voelde, het officieel ook werd. ‘En wij, de “oude kamprotten” namen ook niet zo gemakkelijk een nieuweling in ons kringetje op’, schrijft zij, als in haar barak twee nieuwe bewoners komen.¹⁶²²

Een hogere status ging ook samen met meer ‘Vitamine R’ en, mede daardoor, met beter werk. Gertrud Hanemann-Kelemen schrijft net na de oorlog expliciet dat het voor haar voordelig was Oostenrijker te zijn. Zo kon zij werk doen in de ‘Nähstube’ van Arthur Pisk, wat haar beter beviel dan schoonmaken in het ziekenhuis.¹⁶²³ Herman Heymann was in dienst bij de *Verwaltung*, waardoor hij ook af en toe op ‘*Urlaub*’ – in de vorm van dienstreizen – naar Amsterdam mocht gaan.¹⁶²⁴ Ottenstein schrijft als één van de weinigen heel expliciet over de voordelen van zijn hoge functie, waardoor hij lange tijd zijn ouders kon beschermen. ‘Positief was de met de baan of speciale werkzaamheid verbonden mogelijkheid, invloed ten goede uit te oefenen.’ Hij is zo eerlijk ook het ‘*manus manum lavat*’ te noemen, het uitwisselen van gunsten, en het accepteren van cadeaus en de macht die hij had, al geeft hij niet zijn persoonlijke keuzes hierin weer.¹⁶²⁵ Het werk dat deze ‘Duitse’ oudgedienden deden, wordt over het algemeen als een gegeven beschouwd. Het toevallige karakter van de eigen

¹⁶²⁰ Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 76716, Fields, *Turbulente tijden*, 104.

¹⁶²¹ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 22.

¹⁶²² Keizer, *Danse macabre*, 52.

¹⁶²³ Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 15.

¹⁶²⁴ Briefkaart van Herman Heymann, ongedateerd, uit 1943, HCKW, RA 750.. Hij schrijft dat hij ‘vorläufig’ nog niet aan ‘*Urlaub*’ kan denken, maar hij zal weer naar Amsterdam gaan ‘wenn Urlaub wieder gegeben wird.’ Brief waarin hij schrijft dat hij bij de *Verwaltung* werkt; 9 december 1943.

¹⁶²⁵ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 55, over bescherming van ouders, 92- 93, 93a, 94, citaten. Zie ook Mannheim, ‘Herinneringen’, 25 over hoe zijn vader als arts mensen uit transport kon redden en Gassmann-Baumann, ‘Memoires’, HCKW, RA 767, 15, over bescherming van familie.

positie komt beter tot uitdrukking bij die Nederlandse joden die in de Westerborkhiërarchie wisten op te klimmen, zoals de eerder genoemde Elie Cohen en Nora Keizer.¹⁶²⁶ Philip Mechanicus en Edgar Weinberg waren beiden strafgevallenen, maar ook zij wisten zich in de Westerborkmaatschappij ‘nuttig’ te maken; Mechanicus met zijn pen en diplomatieke kwaliteiten, Weinberg door zijn technische know-how die hem een goed baantje met *Sperre* opleverde.¹⁶²⁷

Een ander belangrijk privilege verbonden aan een hoge status was het hebben van een beter onderkomen. De voormalige vluchtelingen woonden niet in grote houten barakken, maar in kleinere barakken of in de al eerder genoemde ‘kleine huisjes.’ Deze kleine barakken bestonden uit een zaaltje en 12 tot 16 huisjes: woningen van twee kamers, een voorkamer van 4 ½ meter en een achterkamer van 3 x 2 meter. Ieder huisje had een eigen keuken, wc en tuin. In het vluchtelingenkamp woonde per huisje één gezin, terwijl in het doorgangskamp meerdere gezinnen woonden, al naar gelang hun positie en de drukte in het kamp.¹⁶²⁸ In deze huisjes had men veel meer privacy, het was er lang niet zo vies, vol en onrustig als in de grote barakken. Kortom, het maakte het kampleven een stuk draaglijker.¹⁶²⁹ Er wordt in contemporaine egodocumenten van Duitse joden weinig expliciet geschreven over deze voordelen. Het is wederom een gegeven. Het was Nathan Heymans, de vader van Erna Heymann-Heymans, die schreef dat hij op zijn gemak brieven kon schrijven bij zijn dochter thuis. Dat (schoon)vader het bij hen ‘gut’ had, geeft Herman wel toe, net als dat het fijn was dat zij in de vrije tijd warm konden zitten.¹⁶³⁰ Maar de hulp in de huishouding voor Erna

¹⁶²⁶ Zij bespreken beiden uitgebreid hoe zij in de Westerbork-hiërarchie opklommen en wat dit voor hen en hun familie betekende. Cohen, *Beelden uit de nacht*, 17-31, over zijn machtige, maar moreel lastige positie als transportarts, Keizer, *Danse macabre*, 28-51, over hoe ze *Alte Kampinsasse* Ernst Blumenthal ontmoette en wat haar huwelijk met hem betekende voor haar eigen status in het kamp.

¹⁶²⁷ Mechanicus, *In Dépôt*, en Weinberg, ‘Alexandrië’, HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, en brief van 20 december 1988, HCKW, DO 922, inv.nr. 8823, waarin hij uitlegt hoe hij aan zijn baantje kwam. Zie ook Borensztajn, *Dagboek*, 34, die vanwege zijn werk in de industrie vanuit de grote doorgangsbarakken met zijn familie in een klein huisje kwam.

¹⁶²⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 26, 32, 32a.

¹⁶²⁹ Zie ook Stertzenbach, *Rood en Jood*, 53-54, waar hij schrijft hoe druk het kon zijn met bezoek. ‘Als je ’s avonds ergens wilt zitten’, schrijft hij, ‘is de kamer stikvol.’ Hij noemt de Mahlers als voorbeeld, waar een kamer van twee bij drie met ‘zo’n tien tot veertien personen’ is gevuld. ‘Hoe, moet je niet vragen.’

¹⁶³⁰ Brief van Nathan Heymans van 31 mei 1943, HCKW, RA 750, ‘overdag ben ik meest in de bar. En des ’s avonds eet ik bij Herman.’ En in een brief van 17 augustus 1943, waar hij schrijft in de barak te schrijven omdat Erna niet thuis is. Normaal schrijft hij dus zijn brieven bij Erna. Zie brief van Herman Heymann op Westerborkpapier, ongedateerd, poststempel niet te lezen, waarschijnlijk eind 1943.

wordt als iets heel vanzelfsprekends beschreven, waarmee hun ervaringen mijlenver verwijderd waren van die van de mensen in de grote doorgangsbarakken.¹⁶³¹ Niet alle Duitse joden, zelfs niet alle *Alte Insassen*, hadden een klein huisje tot hun beschikking. Werner Stertzenbach, geen lid van de *Lagerprominenz*, lijkt het dan ook ‘heerlijk’ om ‘nadat je weken of maanden lang in grote barakken, tenminste vanaf 9 uur ’s avonds tot ’s morgens gescheiden van je vrouw bent geweest, een enigszins behoorlijk familieleven kunt ondergaan.’¹⁶³²

In memoires is er sprake van een sterker bewustzijn van het eigen geluk onder diegenen die een huisje hadden. Verschillende Duits-joodse auteurs noemen ‘de betere huisvesting’, in Ottensteins woorden, en beseffen wat dit betekende voor hun verblijf in het kamp.¹⁶³³ ‘Wij hebben het geluk gehad’, schrijft Eddy Mannheim, ‘dat wij niet in één van de grote doorgangsbarakken terecht zijn gekomen met grote zalen en stapelbedden driehoog. Mijn vader had huisvesting voor ons drieën kunnen verzorgen in een achterkamertje in één van de oude familiebarakken.’¹⁶³⁴ Hannelore Grünberg-Klein herinnert het zich zelfs als ‘een zeer ingrijpende maatregel’ dat zij hun huisje moesten delen met een ander gezin. Dit tastte de ‘zo zeer benijdde privacy van ons “alte kampinsassen”’ aan, waarmee nog maar eens de kloof wordt benadrukt die er bestond.¹⁶³⁵

Na enige tijd kwamen kleine huisjes ook binnen het bereik van sommige nieuwkomers, van Nederlandse joden. De Nederlands-joodse auteurs stippen veel explicieter de voordelen van deze betere onderkomens aan.¹⁶³⁶ Dit verschil zal te maken hebben met het feit dat deze mensen ook andere onderkomens hadden gekend en dus de luxe van het huisje beter konden waarderen dan zij die niets anders – slechters – hadden meegemaakt. Vooral in contemporaine bronnen wordt dit verschil in beleving tussen ‘Duitse’ en ‘Nederlandse’ joden

¹⁶³¹ Brief van Erna Heymann-Heymans van 12 november 1943, HCKW, RA 750. De Nederlandse Johanna Schroot Polak werkte bijvoorbeeld voor extra eten voor een *Alte Insasse*, zie Schroot-Polak, ‘Mijn herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01.

¹⁶³² Stertzenbach, *Rood en Jood*, 73, brief van 25 maart 1943.

¹⁶³³ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 94.

¹⁶³⁴ Mannheim, ‘Herinneringen’, 22. Verder Fields, *Turbulente tijden*, 95, Garbasz, ‘The Holocaust Years’, HCKW, DO 825, inv.nr. 8588, 6.

¹⁶³⁵ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 77. Ook Marion Blumenthal-Lazan herinnert zich dat ze het huisje moest gaan delen met een andere familie, maar dat zij het nog steeds veel beter hadden dan de mensen in de grote doorgangsbarakken. Blumenthal-Lazan, *Vier gelijke stenen*, 49-50.

¹⁶³⁶ Zie bijvoorbeeld Keizer, *Danse macabre*, 64. Nora Keizer verhuist naar een klein zaaltje, in het oude kamp, dat al veel meer een ‘huiselijke sfeer’ heeft, 74-75 over het kleine huisje, dat ze uitgebreid beschrijft.

zichtbaar. Alice van Cleeff-van Praag had lang zicht op een huisje en was zeer blij toen zij en haar man voor één ervan in aanmerking kwamen. ‘Vandaag toestemming gekregen, om een eigen kamertje – Eddy en ik – te gaan bewonen, zodra iets open komt. Uiteraard zeer gewenst.’¹⁶³⁷ In de volgende brieven werd geregeld over het ‘miniatuurhuishouden’ geschreven.¹⁶³⁸ ‘Wij hebben nu over onze tafel in de barak een lamp gekregen. Dat is gezellig. Wij kunnen er ’s avonds lezen en er samen zitten’, schrijft Alice aan vrienden en in een brief aan familie: ‘Wir haben uns inzwischen recht gut eingelebt und haben es gemütlich, vor allem Sonntag. Dann schlafen wir aus, trinken gemütlich Kaffee, essen mittags zusammen mit Lotte und dann gehen wir bei gutem Wetter spazieren oder sitzen vor unserem “Häuschen”.’¹⁶³⁹

Het waren niet alleen de rust en privacy die een klein huisje zo aantrekkelijk maakten. In een huisje kon men – veel meer dan in een grote, rumoerige barak – nog enigszins normaal samenleven met familie en vrienden. Hans Bial bracht haast iedere avond bij vriend ‘Wimpie’ (Werner Neumann) door. Ze speelden kaart, maar ook verjaardagen werden gevierd.¹⁶⁴⁰ Voor kinderen betekenden deze huisjes een ‘gewoner’ familieleven, een ‘gewonere’ jeugd en daarmee geregeld een positievere herinnering. Eddy Mannheim beschrijft hoe hij in hun kleine huisje les kreeg van een mijnheer Polak; ‘zo heb ik een paar maanden lang fijn kunnen

¹⁶³⁷ Brief van Alice van Cleeff-van Praag van 12/22 juni 1943, HCKW, DO 627, inv.nr. 7353-18, waar ze echter wel toevoegt, ‘hoewel veel werk eraan verbonden is.’ Waarmee ze waarschijnlijk doelt op het huishoudelijk werk, dat zij, als vrouw, moest gaan verrichten.

¹⁶³⁸ Brief van Charlotte van Praag, ongedateerd, HCKW, DO 918, inv.nr. 8806-13, ‘Na 7 uur ben ik dan bij Alice in de miniatuurhuishouding.’

¹⁶³⁹ Brief van Alice van Cleeff-van Praag van 16 mei 1944, en ongedateerde brief, HCKW, DO 918, inv.nr. 8806-13. De brief is in het Duits geschreven, omdat Alice’s moeder van Duitse afkomst was, zijzelf was geboren in Amsterdam. Zie ook brief van Judica Mendels van 11 april 1944, geschreven onder Simon Rosenbaums naam, IISG, Archief Mendels-Stokvis, inv.nr. 198, over ‘ons’ huis en, inv.nr. 196, brief van 1 april 1943 in het Duits (zoals verplicht was), aan haar moeder in Theresienstadt over de gezellige kamer. Zie ook briefkaart van Henri Kwieser van 4 september 1943, HCKW, RA 1426, ‘Er is nu sprake van dat we toch bij elkaar in een huisje komen te wonen, men zegt dat de verhuizing al deze week plaats vindt. We zijn erg nieuwsgierig of dit werkelijk zoo is, vooral ook om te weten met wie we samen komen te wonen, want dat is natuurlijk ook een belangrijk punt.’

¹⁶⁴⁰ Bial, dagboekantekeningen van 19 en 20 oktober 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553, ‘War abends wieder bei Wimpie’, van 25 januari 1944: ‘Abends bei Wimpie’s und dort Lion Brommets Geburtstag gefeiert’, van 4 februari 1945: ‘Ausgeschlafen, aufgeräumt, nachmittags mit Vater bei Wachmann’s einen netten Skat gespielt und abends bei Röttgen’s, die in ihrem Bildungshunger liebenswert sind.’ Bial schrijft weliswaar over de periode na de transporten, maar zal ook daarvoor op bezoek zijn geweest bij zijn vriend.

leren.¹⁶⁴¹ Voor Betty Gerard-Kubaschka waren de jaren in Westerbork ‘happy years’, Marion Blumenthal-Lazan beschrijft hoe ze ‘ons huisje’ verlieten, ‘waar we vier jaar hadden gewoond’, en Hannelore Grünberg-Klein eindigt haar stuk over Westerbork met een gedicht van Willy Rosen ‘Abschied von Westerbork.’ ‘Hij sprak ook uit ons hart, wij waren er vier jaar geweest, vier betekenisvolle jaren van mijn kindheid!’¹⁶⁴²

In de herinneringen van deze Duits-joodse kinderen, vaak kinderen van *Alte Insassen*, klinkt een heel eigen gemeenschapsgevoel door. Hun Duitse achtergrond zal deze hebben gekleurd, maar veeleer ging het, mijns inziens, om de specifieke band die ontstond tussen deze (jonge) kampingezetenen van het eerste uur die al vier jaar lang gedwongen samen op dit kleine stukje Drentse hei vertoefden. Voor Betty Gerard-Kubaschka waren de Westerborkse jaren vooral zo gelukkig, omdat ze zich herinnert daar deel uit te hebben gemaakt van een hechte gemeenschap, een familie haast. ‘Everyone who is still in Westerbork knows me, it is familiar to me, the “alte Kamp Insassen” (old camp inmates). My family are the people of Westerbork and that holds true to this day.’¹⁶⁴³ In het derde hoofdstuk werden Hannelore Grünberg-Kleins herinneringen aan de geborgenheid van de *Schülerkreis* beschreven. In het doorgangskamp bleef lange tijd een eigen (Duitstalig) schoolje bestaan, speciaal voor de kinderen van de *Alte Insassen*. Deze kinderen en hun ouders leefden in een eigen Duits(talig) dorp, waarin alles min of meer bekend was.

Het is voor veel Duits-joodse auteurs lastig hun (*Alte Kampinsasse*) gemeenschapsgevoel en Duitse nationaliteit uit elkaar te houden. Aan de ene kant waren er in deze gemeenschap veel Duits-culturele invloeden terug te vinden. Aan de andere kant schrijven maar weinig Duits-joodse auteurs over het specifiek *Duitse* van de (vluchtelingen)gemeenschap in Westerbork.¹⁶⁴⁴ Auteurs schrijven veeleer als (joodse)

¹⁶⁴¹ Mannheim, ‘Herinneringen’, 23.

¹⁶⁴² Betty Gerard-Kubaschka, ‘The pain of liberation’, ongedateerd, HCKW, RA 1665, ook bewaard gebleven bij dit verslagje is het gedicht van Willy Rosen, verder Blumenthal-Lazan, *Vier gelijke stenen*, 51, en Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 81-82.

¹⁶⁴³ Gerard-Kubaschka, ‘The pain of liberation’, HCKW, RA 1665.

¹⁶⁴⁴ Dit in tegenstelling tot Nederlands-joodse auteurs die juist wel het ‘Duitse’ van de Duitse joden benadrukken, zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien. Uitzondering is Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 53, ‘Der Kommandant bevorzugte die deutschen Juden, weil er sich rein sprachlich mit ihnen besser verstaendigen konnte und seine militaristische und teutonische Mentalitaet den deutschen Juden verstaendlicher war als den Niederlaendern’ en Kalter Weiss, *Scrubs*, 214, ‘Gruff, harsh Germanic officialdom even here’, over Duitse joden bij registratie, 215, ‘German efficiency’, 217, over hoe Duitse joden onderling Berlijns dialect praten.

vluchteling, of over hun gezamenlijke, gedwongen internering in een kamp. Het gemeenschapsgevoel van de *Alte Kampinsassen* kan dus niet (geheel) worden teruggevoerd op de gemeenschappelijke Duitse nationaliteit. Misschien wilden zij – zeker in de terugblikken – ook niet worden herinnerd aan hun Duitse achtergrond. Dat de kamporganisatie in de Duitse taal werd geregeld, dat *Alte Insassen* – zowel van het eerste uur als zij die begin 1942 naar het vluchtelingenkamp kwamen – veel mensen kenden, gaf Duitse joden wel een groot voordeel boven nieuwkomers. De Duitse nationaliteit gaf hen een streepje voor op geïnterneerden van andere nationaliteiten. Zelfs van oorsprong Duitse joden die na juli 1942 samen met Nederlandse joden deze bestaande gemeenschap binnenkwamen en geen *Alte Insassen* waren, konden hiervan profiteren. Gerhard Durlacher en zijn ouders werden geholpen door hun vriend en *Alte Insasse* Heinz Gabel en toen Herman Felix Oestreicher in Westerbork kwam, ondervond hij steun van zijn neef Hans Bial die al vanaf het begin in het kamp zat opgesloten.¹⁶⁴⁵

Toch was het vooral de bevoorrechte, prominente positie met de daaraan verbonden privileges die veel Duitse joden hadden, niet het leven in eigen (Duitse) kring, wat hun leven in Westerbork heel anders maakte dan dat van de massa in de grote barakken. Nederlandse joden die dezelfde privileges kregen, beschrijven immers soortgelijke ervaringen, terwijl de beleving van Duitse joden die niet tot de *Lagerprominenz* behoorden meer leek op die van Ottensteins middenstand. De kamphiërarchie bevond zich op een glijdende schaal; iemands positie stond niet vast, men kon opklimmen en dalen, al was dit niet makkelijk. Ten slotte zaten al deze mensen in dezelfde gevangenschap. Er waren veel overeenkomsten in de beleving, zoals in eerdere hoofdstukken is beschreven, terwijl verschillen in beleving ook afhingen van andere factoren dan status, nationale achtergrond of tijdstip van internering, zoals leeftijd, klasse of sekse.¹⁶⁴⁶

¹⁶⁴⁵ Durlacher, *Quarantaine*, verhaal ‘Gabel’, 9-30, over Heinz Gabel, een Duits-joodse vriend van zijn ouders, die ze in Westerbork weer tegenkwamen en die hen hielp. Oestreicher, *Ein Jüdischer Arzt-Kalender*, 42-43, over Hans Bial. Ook kende Oestreicher Duitse joden in kleine huisjes, waar hij af en toe oma en zijn kind kon onderbrengen. Verder Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 94-95, 116, Sulzbach, *Eine Deutsche Jugend*, 96-97, Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 13, Renate Kamp, memoires, JHM, Doc. 00007915, 13 en Mainz, ‘Erlebnisse 1940-1944’, HCKW, DO 578, inv.nr. 6845, 44-45, 50.

¹⁶⁴⁶ Overeenkomsten in beleving waren er bijvoorbeeld in de belangrijke betekenis van het sturen en ontvangen van post. Zie hoofdstuk 2, paragraaf 2.4.3. “Vandaag is het schrijfdag”; briefschrijven in een doorgangskamp’. Brieven van de familie Heymann, HCKW, RA 750, drukken dit ook goed uit. Daarnaast speelde ziekte bij haast iedereen een grote rol, zelfs bij hen die in kleine huisjes woonden. Zie hoofdstuk drie ‘Jo en ik slapen in één barak’, paragraaf 3.6.1. ‘Ziek in Westerbork’ over Alice van Cleeff-van Praag. Ook schrijven haast alle auteurs

6.3.3. *Samenleven in het kamp*

In Westerbork leefde men vooral ook samen. Men kwam elkaar tegen op het werk, op kantoor of in de industrie, in de barakken, waar men een Nederlandse kennis twee,- en een Duitse kennis driehoog had, of men ontmoette elkaar buiten in het kamp, dat immers niet groter was dan enkele voetbalvelden bij elkaar. In contemporaine bronnen, vooral in brieven, heeft dit vaak gedetailleerd beschreven samenleven nog iets heel vanzelfsprekends, een ‘zo is het’, ‘het leven van alledag’-dimensie.

Op het werk was men onder collega’s. Zowel Lotte Ruth Kan, verpleegkundige, als Hilde Verdoner Sluizer, werkzaam op de administratie, schreven in hun brieven geregeld over Duitse en Nederlandse collega’s. Toen er kans was dat Lotte’s niet-joodse man op bezoek kon komen, was een Duits-joodse collega bij het opstellen van de diensten zeer hulpvaardig. ‘Broeder Adler, zeer sympathiek iemand, weet het, en doet me natuurlijk 2 nachten uit de wacht.’¹⁶⁴⁷ ‘Vanochtend moest ik even voor zijn op het kantoor waar Hans en Kurt zitten en waar Dorus ook meestal troont’, schrijft Hilde aan haar man.¹⁶⁴⁸ Ook Jaap Polak (in een brief) en Willem Willing (in zijn dagboek) schrijven over vriendelijke Duits-joodse collega’s; Jaap over rabbijn Frank, het hoofd van de school waar hij werkt en Willem over de heer Barschasch, zijn industrieleider.¹⁶⁴⁹ Niet alleen tijdens, maar ook na het werk trok men met elkaar op; sommige kennissen werden zelfs goede vrienden, wat vooral in brieven vrijer en uitgebreider wordt beschreven. Etty Hillesum maakte vele nieuwe vrienden in het kamp – waar zij al vanaf de zomer van 1942 kwam vanwege haar werk voor de Joodse Raad – onder wie de Duits-joodse Osias Kormann, aan wie ze vele, persoonlijke brieven schreef.¹⁶⁵⁰ Hilde Verdoner-Sluizer was misschien niet zo hecht bevriend met sommige van haar Duitse collega’s en kennissen, maar sprak en zag ze geregeld buiten het werk om. ‘Deze week heb ik een avond erg gezellig doorgebracht bij Herz’, vertrouwt ze haar man toe, ‘waar nog verschillende andere mensen waren, o.a. Jozef Weisz met zijn bijzonder charmante lieve

over het eindeloze wachten op het einde van de oorlog, over het weer in Westerbork en de invloed daarvan op het dagelijks leven. Vrienden, de zorg om familie, culturele activiteiten en sport zijn eveneens thema’s die bij haast iedereen voorkomen. Zie hoofdstuk drie ‘Jo en ik slapen in één barak’, vooral paragraaf 3.9.1 tot en met 3.9.4.

¹⁶⁴⁷ Gesmokkelde brief van Lotte Ruth kan 15 juli 1944, HCKW, RA 2020.

¹⁶⁴⁸ Brief van Hilde Verdoner-Sluizer van 15 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887-888.

¹⁶⁴⁹ Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 71, brief van 15 januari 1944, Willing, *Afdrukken van indrukken*, 42, dagboekantekening van 14 september 1943.

¹⁶⁵⁰ Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 634, 635, brieven van voorjaar 1943 aan Osias Kormann.

vrouw, mevrouw Helbing van de Bussemergrindweg, waar Annelieze Frijda was en hun huisgenoot Gerhard Frank, die hier buitengewoon goed aangeschreven staat (de laatstgenoemde natuurlijk) en inderdaad ook een vooraanstaande positie heeft.’¹⁶⁵¹

Ook in en om de barakken trof men elkaar. De gedoopte Hélène Wolff had geregeld contact met Duitse geloofsgenoten en dit beviel haar, blijktens haar brieven, goed. ‘Het Jsh: doosje was een wonder!’, bedankt ze een vriend. ‘Een Duitse geestverwante snoepte er van mee.’¹⁶⁵² Zowel Werner Stertzenbach, Hans Bial als Fred Schwarz hadden Nederlandse kennissen en vrienden; Stertzenbach had onder meer contact met Etty Hillesum, Hans Bial ontmoette Nederlandse kennissen bij onderonsjes in kleine huisjes en Fred Schwarz had bevriende Nederlandse barakgenoten.¹⁶⁵³ Het zijn vooral ook de bijeenkomsten in kleine huisjes die in brieven, dagboeken en memoires worden beschreven, met name vanwege het contrast dat een avond daar bood met het rumoerige en altijd drukke leven in de grote barakken. ‘Het was een verademing’, zo is te lezen in Gabriel Italie’s dagboek, ‘om eens een tijd achter elkaar op een stoel te zitten en nog wel in een rustige omgeving. Het gewemel en rumoer in de barak maakt iemand dol.’¹⁶⁵⁴ Misschien was het bij zo een bijeenkomst dat sommigen elkaar ontmoetten en meer dan alleen een vriendschapsband opbouwden. Verschillende auteurs kregen een ‘gemengde’ relatie. Judica Mendels werd verliefd op een *Alte Insasse*, met wie ze als getrouwd ging samenleven.¹⁶⁵⁵ Nora Keizer trouwde haar Ernst wellicht in eerste instantie vooral om van transport te worden gevrijwaard, maar dat maakte hun relatie niet minder wezenlijk.¹⁶⁵⁶

¹⁶⁵¹ Brief van Hilde Verdoner-Sluiser van 22/23/24 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888.. Vergelijk de clandestiene brief van Lotte Ruth Kan van 17 augustus 1944, HCKW, RA 2020, over Duits-joodse kennissen op de administratie die boodschappen overbrengen aan haar niet-joodse man.

¹⁶⁵² Brief van Hélène Wolff van 20 juni 1943, ook 13 augustus 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889. Wat Wolff precies bedoelt met ‘Ish-doosje’, is onduidelijk. Wellicht staat de afkorting voor een bepaalde club van vrienden en kennissen, die gezamenlijk iets opstuurden.

¹⁶⁵³ Stertzenbach, *Rood en jood*, 51, 77-78. Bial, dagboekantekening van 13 januari 1945, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553. Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 121, 165-166.

¹⁶⁵⁴ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 419, dagboekantekening van 26 oktober 1943. Zie ook brief van Hilde Verdoner-Sluiser van 22, 23 en 24 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889, Vromen-Snapper, herinneringen, NIOD, 250i, inv.nr. 515, 8, Sulzbach, *Eine Deutsche Jugend*, 100, Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 260.

¹⁶⁵⁵ Brief van Judica aan moeder in Theresiënstadt van 1 april 1944, IISG, Archief Mendels-Stokvis, inv.nr. 196.

¹⁶⁵⁶ Keizer, *Danse macabre*, 46, waar ze over de huwelijksdag schrijft, 116, waar ze schrijft dat ze ‘twee hechte kameraden’ zijn geworden, ‘man en vrouw.’ Zie ook Bial, ‘Briefe an Hetty’, die deze dagboekbrieven schreef

Er was dus zeker contact, soms zelfs heel goed contact. Maar dit contact vond wel vaak plaats tussen Nederlandse joden en Duitse joden die al langer in Nederland woonden en met wie men al voor Westerbork geregeld contact had. De Jozef Weisz van Hilde Verdoner-Sluizer was geen echte oud-kampbewoner, net als (waarschijnlijk) de familie Kruskal van Gabriel Itale. Sommige van deze Duitse joden waren al zo lang in Nederland dat zij zich meer Nederlands dan Duits voelden. Paul Siegel meent dat hij de (arme) Amsterdammers die zijn barak binnenkwamen, beter kon waarderen dan zijn Duits-joodse ‘kameraden’ van de Hachsjarra dit konden. ‘Onze kameraden van de Hachsjarra, van wie de meesten een Duitse achtergrond hadden, begrepen hen niet en vonden hen maar primitief. Doordat ik in Nederland was opgegroeid, stond ik dicht bij hen en evenals Herman, een rasechte Amsterdammer, vond ik het prettig met ze om te gaan.’¹⁶⁵⁷

Tegelijkertijd waren de Nederlandse joden die over dit goede contact schrijven vooral mensen met relatief solide *Sperren* en baantjes, die voor langere tijd in het kamp konden verblijven. Het waren – net als veel van de Duitse joden – mensen van Ottensteins middenstand. Hilde Verdoner-Sluizer had lange tijd een goed baantje op de administratie en Hélène Wolff was beschermd door haar gedoopte status. Sommige van deze Nederlandse joden hadden Duitse familieleden, zoals Lotte Ruth Kan, wier moeder uit Duitsland kwam, wat zeker – alleen al vanwege de beheersing van de taal – zal hebben geholpen bij haar contacten met Duitse joden in het kamp. En de vrienden en kennissen in kleine huisjes waren niet alleen Duits-joods. Zo herinnert Alexander Roseboom zich hoe hij bij Nederlandse vrienden op bezoek ging, hoe het feest was, als ze daar werden uitgenodigd voor een kopje koffie.¹⁶⁵⁸

Tussen sommige groepen konden gemakkelijker contacten ontstaan dan tussen andere, zowel vanwege de ruimte die daarvoor in figuurlijke zin bestond, als vanwege de fysieke mogelijkheden tot contact. Het was als Nederlandse kampingezetene moeilijker om goed contact te hebben met echte *Alte Insassen* dan met die vluchtelingen die al een tijd in Nederland hadden gewoond. De kloof was daar makkelijker te overbruggen; ze hadden meer

aan zijn Nederlandse vriendin Henriëtte Brandel. Fred Schwarz ontmoette zijn Nederlandse Carry in Westerbork. Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 151.

¹⁶⁵⁷ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 100, waarmee hij overigens zijn uitspraak ook meteen in een beschouwing over de tegenstellingen tussen de groepen trekt. Ook Helmut Mainz voelde zich Nederlands. Mainz, ‘Mein Erlebnisse 1940-1944’, HCKW< DO 578, inv.nr. 6845, 2, waar hij schrijft geen binding meer met Duitsland te voelen sinds zijn vertrek in 1933 en Nederland zijn ‘zweiten Heimat’ noemt.

¹⁶⁵⁸ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 15.

gemeen. Het is de vraag of en in hoeverre deze positieve interactie zich uitstrekte tot de kleine Duits-joodse *Lagerprominenz*. Zelfs Elie Cohen, die als transportarts lange tijd een belangrijke functie bekleedde, schreef weinig over echt positief contact met zijn baas, dr. Spanier, al zal dit ook met diens latere houding tegenover Cohen te maken hebben gehad.¹⁶⁵⁹ Lotte Ruth Kan schreef over contact met Spanier, en met Duitse joden op de administratie, maar dit betrof toch veelal zakelijk contact, of gevallen waarin zij hoopte dat deze mensen iets voor haar zaak konden betekenen.

Zoals uit de vorige paragraaf bleek, leefden deze echte *Alte Insassen* vooral in eigen kring. Daar draaien de herinneringen om; ook in dagboeken en brieven zijn hier sporen van te vinden. In de brieven van de familie Heymann is te zien hoe men vooral optrok met andere *Alte Insassen*. ‘Gestern war herr Hirschhorn hier’, schrijft Herman Heymann, ‘und lässt Euch vielmals grüssen.’ ‘Seit eine Woche ist Paul Weyl und Frau auch hier, ich glaube aber nicht für länger.’¹⁶⁶⁰ Ook Hans Bial trok vooral op met Duitse joden.¹⁶⁶¹ De Nederlands-joodse kampingezetenen leefden net zo goed vooral in eigen kring: familie en bestaande vrienden en kennissen. Mirjam Bolle schrijft over een ‘vast gezelschap’ in haar barak, ‘een echtpaar dat daar aan tafel “woont”, Liepman Prins, die hier zonder vrouw is en Cohen de Lara met vrouw, die toen ze ons zagen, vroegen of ze erbij mochten komen.’¹⁶⁶² Dit vaste gezelschap lijkt uit alleen Nederlandse joden te bestaan, maar Mirjam Bolle zal vanwege haar werk bij de Joodse Raad voor Amsterdam zeker contact hebben gehad met Duitse joden. In brieven van beide groepen staat allereerst de eigen kring centraal; iedereen leefde in eerste instantie zoveel mogelijk met de eigen (directe) familie, en die was over het algemeen of Nederlands of Duits.¹⁶⁶³

Feit blijft dat er veel positief contact over en weer was. En voor de Hollandse Judica Mendels werd haar Duits-joodse Alfred als familie, net als de Nederlandse Carry voor de uit

¹⁶⁵⁹ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 32-34. Cohen schrijft hoe hij door toedoen van Spanier zijn prominente positie als transportarts verloor, nadat zijn vrouw iets negatiefs had gezegd over Duitse joden. Cohen werd bij Spanier ontboden en door Spanier ernstig toegesproken. ‘Dr. Spanier is hetgeen hij gehoord had hoog blijven opnemen. Zijn wraak begon spoedig’, schrijft Cohen vervolgens.

¹⁶⁶⁰ Brief van Herman Heymann van 3 mei 1943, HKW, RA 750.

¹⁶⁶¹ Zie noot 1642.

¹⁶⁶² Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 178, dagboekantekening van 13 september 1943.

¹⁶⁶³ Zie hoofdstuk drie ‘Jo en ik slapen in één barak’, 3.9.2. Familie, over het belang van familieleven en hoe de familie het eerste referentiepunt was. Vergelijk Meeuwenoord, *Mensen, macht, en mentaliteiten*, 173, 367, over het joodse deel van kamp Vught: ‘Familie en oude vriendschapsbanden bleven namelijk het uitgangspunt van de sociale relaties. (...) Men bleef gericht op de eigen, bekende kring.’

Oostenrijk afkomstige Fred Schwarz. Sommige groepen, zoals de Duitse joden die later in Westerbork kwamen, vielen enigszins tussen wal en schip. Maar de relaties die men in Westerbork aanging, ook waar het Duitse of Nederlandse joden betrof, bleven altijd relaties die in een gedwongen gemeenschap werden aangegaan, met de nodige consequenties voor de omgang met elkaar.

6.3.4. *Gedwongen samenleven*

Vrijwel geen enkele contact kon volledig vrij zijn van bijbedoelingen. Iedereen was uiteindelijk gericht op maar één ding: overleven door aan transport te ontkomen. En dat overleven vond plaats binnen het patronagesysteem van het kamp. (Duits-joodse) vrienden en kennissen werden vaak ook beoordeeld op hun waarde voor de eigen zaak. De Duits-joodse kampstaf stelde immers de concept transportlijst op.¹⁶⁶⁴ De kans is groot dat Hilde Verdoner-Sluizer niet alleen uit liefdadigheid haar man Gerrit een pakje liet sturen aan de zoon van Jozef Weisz. ‘Wil je ook aan Bachrachs nog eens een pakje sturen, voor hun zoontje, barak no. 47^e’, schrijft ze namelijk direct daarna. ‘Hij is namelijk mijn melk-relatie en dus erg belangrijk’, legt ze uit, om echter wel toe te voegen ‘bovendien allebei, hij en zijn vrouw buitengewoon sympathiek en altijd even hartelijk.’¹⁶⁶⁵ Lotte Ruth Kans Duits-joodse collega’s en kennissen waren ook connecties voor haar, die informatie konden geven en wellicht konden helpen haar vrij te krijgen.¹⁶⁶⁶ Toen één van hen haar niet kon helpen, had ze weinig positieve woorden voor deze man over. ‘Zooals ik vandaag hoorde, is Oberländer weer de man hier. Had persoonlijk óf met bezoek óf met andere dingen zeker iets voor ons kunnen doen, als hij had gewild’, schrijft ze.¹⁶⁶⁷ De bezoeken aan de kleine huisjes gaven aanleiding tot dankbaarheid, maar wekten ook andere gevoelens op. Zo merkt Gertrud Hanemann-Kelemen wellicht met enige jaloezie op: ‘Alte Kampinsassen leben ganz schön’, om daarna te schrijven, ‘Wir sind oft bei Bruno’s Schwester Trisker. (...) Wir sind oft in ihrem netten, gemütlichen Häuschen.’¹⁶⁶⁸

¹⁶⁶⁴ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 718.

¹⁶⁶⁵ Brief van Hilde Verdoner-Sluizer van 22, 23, en 24 maart 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 887/888..

¹⁶⁶⁶ Gesmokkelde brief van Lotte Ruth Kan van 15 juli 1944, HCKW, RA 2020. ‘Zaterdag nacht, Vanmiddag bij dr. Spanier geweest. Het komt in orde met Groningen, volgende week vrijdag 21 juli.’

¹⁶⁶⁷ Gesmokkelde brief van Lotte Ruth Kan van 15 juli 1944, HCKW, RA 2020. Vergelijk Polak, Soep, *Tussen de barakken*, 97, 108, brieven van 5 februari 1944 en 10 februari 1944 over wat het hoofd van de school waar hij werkt voor hem kan betekenen inzake een *Sperre*.

¹⁶⁶⁸ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 13.

Vitamine ‘R’ kon het verschil betekenen tussen – zo bleek achteraf – leven en dood. In memoires worden deze beslissende momenten er vaak uitgelicht. Gretha Mouwes-Roozendaal benadrukt hoe zij door een Duits-joodse kennis van voor de oorlog net op tijd van de transportlijst werd afgehaald en Elie Cohen schrijft dat hij zijn leven te danken heeft aan *Dienstleiter* Zielke, die hem uit zijn straftransport haalde en hem een baantje als arts bezorgde.¹⁶⁶⁹ Deze ‘redders’ worden positief herinnerd, terwijl diegenen die geen hulp gaven, bekritiseerd worden.¹⁶⁷⁰ Maar ook klinken dubbele gevoelens door over deze machtige mensen, die zich soms van een heel andere kant lieten zien. ‘Ofschoon ik moet aannemen, ja zeker weet, dat ook hij tot de kliek van profiteurs te Westerbork heeft gehoord, moet ik zeggen, dat hij voor mij dingen heeft gedaan zonder tegenprestatie, zonder direct voordeel’, schrijft Siegfried van den Bergh vlak na de oorlog over Schlesinger die hem een baantje gaf en zo zijn verblijf in het kamp verlengde.¹⁶⁷¹ Van den Bergh is één van de weinige auteurs die op verschillende tijdstippen egodocumenten heeft geschreven. Hier is het mogelijk om op individueel niveau een directe vergelijking te maken met dertig jaar later. Het proces van wikken en wegen, wat schrijf ik wel of niet, heeft in zijn memoires een iets andere uitkomst. De opmerking over het vermeende profiteerschap laat hij achterwege, om toe te voegen: ‘Twee handreikingen op kritieke momenten.’¹⁶⁷²

De meeste nieuwkomers in het doorgangskamp kregen geen handreikingen op kritieke momenten. Zij kwamen haveloos en zonder goede connecties aan in een bestaande kampsamenleving die door een kleine groep van (voornamelijk Duits-joodse) prominenten werd geleid. Confrontaties, vaak hevig, waren het gevolg. ‘Als ik Jo onder de douche wasch in +- 6 min (heet water) dan heb ik groote rusie als ik daarna ook mij wil wasschen vooral een Duitse Jood ging tegen mij te keer’, schrijft Dien Levie aan familie.¹⁶⁷³ De kans is groot dat deze Duitse jood de leiding had over de wasgelegenheid, waarmee direct zichtbaar wordt hoe verschil in status zowel voor een andere beleving zorgde – de Duitse jood moest zorgen dat alles ordelijk verliep, Dien Levie probeerde zichzelf en zoontje te wassen – als voor frictie.

¹⁶⁶⁹ Mouwes-Roozendaal, memoires, HCKW, SRA 1825, 10-11, Cohen, *Beelden uit de nacht*, 16. Zie ook Keizer, *Danse Macabre*, 29-30.

¹⁶⁷⁰ Zie bijvoorbeeld Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 81, waar ze beschrijft hoe Schlesinger, ‘barakkengenoot’, niks voor haar familie deed. Ze beschrijft hem als ‘keihard en onverbiddelijk.’

¹⁶⁷¹ Van den Bergh, *Deportaties*, 23.

¹⁶⁷² Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 109. Zie verderop in dit hoofdstuk, 393, waar Van den Bergh’s ontwikkeling wordt getypeerd.

¹⁶⁷³ Brief van Dien Levie van 25 oktober 1942, NIOD, 250i, inv.nr. 891.

Verontwaardiging en woede over de bij de betere status horende privileges klinken door in Jo van Oosten-Jakobs' woorden over de Duitse joden in de kleine huisjes. 'De rode stempels 2000 mensen in hoofdzaak moffen; in de huisjes en wij eruit en wij in een grote barak', schrijft zij.¹⁶⁷⁴

Ook in dagboeken werden geregeld de dagelijkse confrontaties beschreven met een Duits-joodse *Saal-* of *Dienstleiter*. Philip Mechanicus beschrijft hoe hij in een nieuwe barak aan de *Salleiter* vroeg of er ook een bagagebed was, om als antwoord te krijgen dat als het hem niet beviel, hij maar ergens anders heen moest gaan. 'Alsof mijnheer de Saalleiter hoteleigenaar was, die overvloed had aan gasten. De Duitse *Schnauztoon*, waarover de Nederlandse Joden vol zitten met klachten', concludeert hij.¹⁶⁷⁵ Gabriel Italie had vooral aanvaringen met zijn *Dienstleiter*, 'één van de Duitse joden, die de reputatie van hun soortgenoten helpen bederven. Hij is een klein, vinnig mannetje, die zijn "ondergeschikten" anschnautzt en als potentatje optreedt. Later zal dit alles slechts ridicuul lijken, maar op dit moment is het hoogst onaangenaam.'¹⁶⁷⁶ 'Het wemelt hier van Emporkömmlinge, grote en kleine', schrijft Mechanicus ook, 'die in het gewone leven handelsreiziger of kleine advocaten waren en hier in het lugubere spel der Jodentransporten gewichtig politiek hebben gevoerd en met een hoge borst rondlopen.'¹⁶⁷⁷ Uit zowel Mechanicus' als Italie's woorden spreekt ergernis over deze mensen, die volgens hen in het gewone leven weinig aanzien hadden gehad – ze waren uit lagere klassen dan zichzelf afkomstig – en zich nu opwierpen als bazen en zich verheven voelden.

Nora Keizer heeft vlak na de oorlog weinig goede woorden over voor de *Alte Insassen* die bij haar in de kleine barak woonden en met wie ze vaak in de clinch lag. 'Ondanks al die

¹⁶⁷⁴ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 183, brief van 27 juni 1943.

¹⁶⁷⁵ Mechanicus, *In dépôt*, 185, dagboek aantekening van 21 oktober 1943. Hiermee was de kous nog niet af, want ook andere bewoners ergerden zich. 'Iets later op de avond een spontane demonstratie van bewoners van barak 71 tegen de Saalleiter, die een van hen ongemotiveerd had afgesnauwd: optocht naar de barakleider om zich te beklagen. Uitbarsting van de barakleider (ook een Duitser): wie geen genoegen nam met de van boven af aangewezen Saalleiters, zou nog wel eens een zware pijp kunnen roken. Demonstranten morrend af.' Ibid., 185-186.

¹⁶⁷⁶ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 410, dagboek aantekening van 10 oktober 1943. Vergelijk Willing, *Afdrukken van indrukken*, 22-23, dagboek aantekening van eind augustus 1943, waar hij een uitzondering bespreekt, zijn eigen *Dienstleiter* Barchasch.

¹⁶⁷⁷ 'Het wemelt hier van Emporkömmlinge, grote en kleine, die in het gewone leven handelsreiziger of kleine advocaten waren en hier in het lugubere spel der Jodentransporten gewichtig politiek hebben gevoerd en met een hoge borst rondlopen', Mechanicus, *In dépôt*, 107, dagboek aantekening van 3 augustus 1943.

jaren', was het bij deze vrouwen nog niet doorgedrongen 'dat ze in een kamp leven.' 'Een nieuweling heeft naar hun pijpen te dansen, mag eten en koken en vaten wassen, als zij klaar zijn. Ik heb er verdraaid nog aan toe toch niet om gevraagd om hier te mogen komen!' schrijft Nora verontwaardigd over dit standsverschil, puur gebaseerd op anciënniteit.¹⁶⁷⁸ De beschreven voorvallen worden niet minder talrijk in late memoires, al gaat het steeds vaker om veralgemeniseringen – een ontwikkeling die in de te volgen paragrafen zal worden uitgediept. Maar ook daar wordt geschreven over hoe Duitse joden in de dagelijkse omgang 'arrogant' waren, in de woorden van Ab Caransa, of over hoe men zich, zoals Elie Cohen beschrijft, tegenover Duitse joden altijd moest aanpassen, omdat deze nu eenmaal de baas waren, en hoe de Duitse joden het bij de uitdeling van de baantjes als eerste voor het uitkiezen hadden, aldus Herbert Buchsbaum.¹⁶⁷⁹

Confrontaties beschreven vanuit het perspectief van Duitse of Oostenrijkse joden zijn zeldzaam, zeker in de oorlog. Een uitzondering vormt een Duitse, gedoopte joodse vrouw die in een verslag vanuit Westerbork heel geschokt schrijft over de haat, 'innerlichem starkem Hass', tussen de Duitse en Nederlandse joden in het kamp. 'Das ist ein Trauerspiel! Wenn ich früher immer gesagt habe, nach dem Kriege will ich aus Europa, aus Holland, heute ist es mir Gewissheit geworden, heute weiss ich, dass wir deutschen Juden hier absolut nichts mehr zu vermelden haben.' Ze schrijft hoe op een wc geschreven staat: 'alle Deutschen werden verbrannt etc etc.'¹⁶⁸⁰ Gertrud Hanemann-Kelemen herinnert zich niet lang na de oorlog hoe haar Oostenrijkse achtergrond niet altijd even goed viel. 'Habe aber mit 3 Holländerinnen, vor allem Stella, soviel Scherereien, dass ich verschwinde', schrijft ze over haar functie bij de *Nähstube*.¹⁶⁸¹

Uit de beschrijving van deze confrontaties blijkt dat de kloof tussen oudgedienden en nieuwkomers, of zij nu Duits of Nederlands waren, vooral zo groot was vanwege de prominente positie van de eersten ten opzichte van de laatsten. Deze positie zorgde immers voor de meeste verschillen, in macht en status en de daarbij behorende privileges, en daarmee in de beleving van het kampbestaan. Iedere vorm van contact, positief of negatief, was beladen; nationaliteit maakte de situatie nog ingewikkelder. De kloof was niet makkelijk te overbruggen. Fred Schwarz beschrijft in zijn memoires hoe hij pas toen hij de Nederlandse

¹⁶⁷⁸ Keizer, *Danse macabre*, 73.

¹⁶⁷⁹ Caransa, 'Kind in Westerbork', stuk 3, HCKW, DO 551, 4, Cohen, *Beelden uit de nacht*, 32, Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 57.

¹⁶⁸⁰ 'Skizze über meinen bisherigen Aufenthalt in Westerbork', NIOD, 250i, 494, 5.

¹⁶⁸¹ Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 15.

Frieda ontmoette de gevoelens van de grote massa kon begrijpen. Toen zij tegen hem zei dat hij ‘fluitend langs alle ellende’ liep, omdat hij een stempel had in zijn *Ausweiskarte* als *Alte Lagerinsasse*, werd Fred in eerste instantie kwaad. Maar toen Frieda op transport moest, voelde hij ‘wel hoe rot alles is als je er echt bij betrokken bent.’¹⁶⁸²

6.4. DE KWESTIE DUITSE VERSUS NEDERLANDSE JODEN

6.4.1. Inleiding

‘Het probleem van de JR en de voor- en tegenstanders daarvan en het probleem Hollandse-Duitse joden zijn de twee grote en schrijnende problemen, die we bij alle ellende van buitenaf ook nog hebben’, schrijft Mirjam Bolle. ‘Na de oorlog zal dit, vrees ik, tot ellendige gevolgen leiden, omdat dan de Hollanders zich op de Duitse joden zeker zullen wreken.’¹⁶⁸³ Philip Mechanicus merkt iets soortgelijks op: ‘Maar hij [Trottel] is de spreekbuis van bepaalde kringen, waarvan Schlesinger aan de top staat en hij weet dat het leven van Schlesinger en vele *alte Insassen* in gevaar komt zodra de oorlog afloopt en hier chaos komt. Men kan het elke dag overal vernemen: we hebben nog wat met ze te verrekenen.’¹⁶⁸⁴ Mechanicus meent niet dat de verzoeningscommissie welke hij met enkele anderen had opgericht veel verschil zou maken. ‘Denken Schlesinger en Trottel dat ik een wonderdokter ben en dat ik de haat, die de Duitse Joden zich hier op de hals hebben gehaald, kan bezweren?’ tekent hij vertwijfeld op.¹⁶⁸⁵ Zijns inziens wilden de Duitse joden vooral toenadering zoeken, omdat zij zich ongerust gingen maken over hun positie ná de oorlog.¹⁶⁸⁶ De commissie liep op niks uit. Er was van de kant van de Duitse joden, vooral de statenlozen onder hen, inderdaad veel onrust over wat er zou gebeuren. ‘Mache mir Gedanken über unsere, der Staatenlosen, Position nach der Befreiung’, noteert Hans Bial in september 1944 in zijn dagboek.¹⁶⁸⁷ Vooral toen de bevrijding naderde en nadien, toen er een nieuw (eerst Engels, al snel Nederlands) militair

¹⁶⁸² Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 138.

¹⁶⁸³ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 60, dagboek aantekening van 3 januari 1943.

¹⁶⁸⁴ Mechanicus, *In dépôt*, 106-107, dagboek aantekening van 3 augustus 1943.

¹⁶⁸⁵ *Ibid.*, 106-107.

¹⁶⁸⁶ *Ibid.*, 116, dagboek aantekening van 9 augustus 1943, ‘Het zit in de lucht: de Duitse Joden hebben opeens een geweldige behoefte aan verzoening.’

¹⁶⁸⁷ Bial, dagboek aantekening van 27 september 1944, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

regime in het bevrijde kamp kwam, schreef Bial geregeld over de kwestie; over zijn eigen zorgen, maar ook die van andere statenlozen.¹⁶⁸⁸

De problemen werden zeker niet snel vergeten. Heel direct leverde de situatie op dat zogenaamde statenlozen nog minder welkom waren in het bevrijde Nederland dan de Nederlandse joden zelf.¹⁶⁸⁹ Het is niet gekomen tot een openbare berechting, hoewel verscheidene prominente Duitse joden uit Westerbork zijn ondervraagd door justitie – in het kader van de Bijzondere Rechtspleging werden processen-verbaal opgesteld over onder andere Schlesinger en Todtman; enkelen hebben zelfs enige tijd vastgezet. Gerechtelijke vervolgingen resulterend in veroordelingen hebben echter niet plaatsgevonden.¹⁶⁹⁰ ‘Het probleem Hollandse-Duitse joden’ in Mirjam Bolles woorden wordt in vooral de egodocumenten van Ottensteins middenstand uitgebreid beschreven, zoals in het vervolg besproken wordt. Dit zijn de kampingezetenen die voor langere tijd in het kamp verbleven en dus vaak met de Duitse of Nederlands-joodse ander werden geconfronteerd. Zij menen iets of

¹⁶⁸⁸ Bial, dagboek aantekeningen van 5, 19, 21 en 22 april 1945, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553. Overigens was deze vrees in het geheel niet ongewoon bij *Funktionshäftlinge*, waar de Duits-joodse elite van Westerbork onder gerekend kan worden. Zie het dat in Nederland direct na de oorlog iedere ‘Duitse’ – niet Nederlandse – jood als stateloos werd beschouwd, ongeacht zijn of haar precieze rol in het kampstelsel. Zie Orth, ‘“Kriminelle” und politische Häftlinge im Konzentrationslager’, 129-133 over onmin tussen *Funktionshäftlinge* en andere gevangenen na de oorlog, Niethammer, ‘Häftlinge und Häftlingsgruppen im Lager. Kommentierende Bemerkungen’, 1046.

¹⁶⁸⁹ Zie hoofdstuk vier ‘Hoe kwam het dat Westerbork een betrekkelijk goed kamp was?’, noot 257, 36. In enkele memoires wordt dit gevoel uitgesproken: Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 121, Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 27, en Gerard-Kubaschka, ‘The pain of liberation’, HCKW, RA 1665.

¹⁶⁹⁰ Er zijn zuiveringsonderzoeken geweest tegen verschillende (Duitse) joden uit Westerbork, waaronder Gemmekers chauffeur. Zie ‘Proces-verbaal van de opperwachtmeester van de rijkspolitie over de houding van K. Schlesinger en zijn vrouw in het kamp Westerbork, 1948’, AMD, BGW 1920-1997, zuiveringsonderzoeken, weerslag daarvan in rapporten met getuigenverklaringen, inv.nr. 2, en ‘Proces-verbaal van de wachtmeester van de koninklijke marechaussee over de houding van S. Sommerfeld in het kamp Westerbork, 1945’, inv.nr. 3. Zie ook ‘Proces Verbaal, opgemaakt 12 december 1945’ van o.a. Schlesinger en Todtman, NA, CABR, DO Politiek Recherche Afdeling (PRA), Amsterdam 17286, en ‘Proces Verbaal 9 januari 1948’, PRA Amsterdam 64941; informatie uit onderzoek van Hans Colpa, zie HCKW, DO 542. Sowieso werd van iedere kampingezetene alvorens deze Westerbork mocht verlaten gekeken of deze ‘politiek betrouwbaar’ was. Zie DA, archief Provinciaal Militair Commissaris (PMC) 0144, inv.nr. 89, waarin onder andere documenten die de politieke betrouwbaarheid van Westerbork ingezetenen bevestigen, zodat zij kunnen vertrekken. In andere landen zijn verscheidene *Funktionshäftlinge* wel veroordeeld voor hun rol in de kampen. Zie Orth, ‘“Kriminelle” und politische Häftlinge im Konzentrationslager’, 129-130 over rechtszaken in Duitsland.

iemand door de onderlinge problemen te hebben verloren. Strafgevallen, kinderen en zij die maar kort in Westerbork verbleven schrijven in de regel niet of weinig over de onderlinge spanningen.

De aanwezigheid van het thema hangt daarnaast nauw samen met het soort egodocument; in brieven, ook die van Ottensteins middenstand, komen de onderlinge problemen maar sporadisch aan bod. Brieven dienden immers in eerste instantie voor de communicatie tussen geliefden, familie en vrienden, niet om te getuigen van moeilijkheden tussen verschillende groepen joden onderling, zoals in dagboeken al veel meer het geval is.¹⁶⁹¹ Ook zullen de briefschrijvers allereerst oog hebben gehad voor de onmiddellijke dreiging van transport, voordat men aandacht had voor een vervelende Duitse barakleider of Nederlandse buurman. Vooral in memoires is de kwestie een belangrijk thema. In memoires hebben auteurs immers de tijd en ruimte om te reflecteren op de (inmiddels bekende) gebeurtenissen, op de rol die zij zelf en anderen daarin speelden. Ook is voor auteurs getuigen over de gebeurtenissen een belangrijk motief om te gaan schrijven.¹⁶⁹²

In het vervolg zal ik op zoek gaan naar terugkerende thema's en verhaalpatronen in de beschrijvingen van de spanningen, naar de manieren waarop men over elkaar schrijft en naar eventuele ontwikkelingen daarin door de tijd heen.

6.4.2. *Brieven, dagboeken en verslagen uit de oorlog*

‘De Duitse joden zijn even goed echte moffen’, schrijft Jo van Oosten-Jakobs aan familie in Groningen. ‘Tuig is het. Als Hollandse en toch als vrouw alleen is het hier erg moeilijk.’¹⁶⁹³ Eerder haalde ik aan hoe Jo schreef over het privilege van het kunnen wonen in een klein huisje dat veel van deze *Alte Insasssen* genoten. Van Dien Levie beschreef ik een confrontatie

¹⁶⁹¹ Zie voor de verschillende functies van briefschrijven, hoofdstuk twee ‘‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen’ paragraaf 2.4.3. ‘Vandaag is het schrijfdag’ briefschrijven in een doorgangskamp.

¹⁶⁹² Uitzonderingen onder de auteurs van memoires zijn Betsy Vromen-Snapper, leidster van een meisjesweeshuis dat zij begeleidde naar Westerbork, NIOD, 250i, inv.nr. 515, Jetta Leget-Lezer, DO 828, inv.nr. 8596-01, die anderhalf jaar in Westerbork verbleef en daar werkte in het ziekenhuis, en Auguste Nathan-Cohn, ‘Roermond’, HCKW, DO 23, inv.nr. 3365, die haar verblijf door te werken nog zeven maanden wist te rekken. Zij besteedden alle drie geen aandacht aan ‘het probleem Hollandse-Duitse joden.’ Een verklaring kan gezocht worden in de prominente aanwezigheid van andere kampen in hun memoires; deze hebben meer indruk gemaakt. Alledrie schrijven sowieso weinig over hun verblijf in het doorgangskamp. Ook leggen zij de nadruk op andere thema's, zoals hun werk (in geval van Betsy Vromen-Snapper en Jetta Leget-Lezer hun zorgen voor en om mensen).

¹⁶⁹³ Van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres*, 182, brief van Jo van Oosten-Jakobs van juni 1943.

die zij had met haar barakleider, toen zij zichzelf en haar zoontje Jo wilde wassen, en de zes minuten die voor een douchebeurt stonden daarvoor te kort waren. In brieven vormen vooral specifieke voorvallen aanleiding om over de onderlinge spanningen te schrijven. Het zijn directe uitingen van frustraties en woede over de privileges van Duitse joden, ‘zij’ die de beste baantjes hadden en in kleine huisjes woonden, waarbij het ‘Duitse’ een extra doorn in het oog is, en tegelijk een aangrijpingspunt om zich van deze groep te distantiëren. Men meende – niet onterecht – dat de oneerlijke verdeling in het kamp van directe invloed was op de eigen kans op overleven. En overleven was waar het de auteurs van de brieven in eerste instantie om ging.

In brieven van Duitse joden wordt niet gerefereerd aan de spanningen. Dit hoeft niet te betekenen dat zij deze helemaal niet opmerkten. Maar voor Duitse joden als de familie Heymann, die zich relatief veilig voelden, niet bedreigd door een groep die het beter had, en vooral in eigen kring leefden, was er weinig reden om over de problemen te schrijven. Misschien sloten deze mensen zich ook wel voor de ongelijkheid af. Alleen de altijd alerte Werner Stertzenbach merkt de ‘betreurenswaardige strubbelingen en tegenstellingen’ in zijn brieven op en probeert deze te analyseren; ‘absoluut afkeurenswaardig, maar helaas – er zijn genoeg domme mensen die zich door deze gemakkelijke methode [in Stertzenbachs ogen werden de tegenstellingen door de Duitse en Hollandse commandant aangewakkerd EM] bij de neus laten nemen.’¹⁶⁹⁴ Zelfs in de altijd kritische uitlatingen van Stertzenbach – die zich over het algemeen niet erg verbonden voelde met de *Alte Kampinsassen* – klinkt een denkwijze door die bij verscheidenen van deze groep te vinden is. ‘Nu schijnt de redenering, die wij in de laatste maanden van zo menige Nederlander als een soort beschuldiging moesten horen, dus ook niet juist te zijn. Men heeft ons voorgeworpen: de moffen (dus wij) blijven hier en hebben alle baantjes in handen en de Nederlanders moeten naar Polen.’¹⁶⁹⁵ Als vluchteling werden zij tegen heug en meug opgenomen, opgeslōten, door een naburig land en dit verbond deze mensen tot een ‘wij’, ook voor Werner Stertzenbach.

Dagboekschrijvers van Nederlands-joodse afkomst laveren tussen beschrijvingen van directe voorvallen en beschouwende analyses van de spanningen.¹⁶⁹⁶ Philip Mechanicus

¹⁶⁹⁴ Stertzenbach, *Rood en Jood*, 62.

¹⁶⁹⁵ *Ibid.*, 58. Ook in de eerder aangehaalde beschrijvingen van het vluchtelingenkamp is dit patroon goed te zien.

¹⁶⁹⁶ Ook in enkele – meer reflectieve en getuigende – brieven gebeurt dit, niet alleen van de Duits-joodse Stertzenbach, maar tevens van enkele Nederlandse joden, zoals Etty Hillesum. Hillesum, *De nagelaten geschriften*, 661-663, brief aan Han Wegerif van 5-9 juli 1943

gebruikt een onenigheid tussen een Nederlandse en Duitse jood om zijn zienswijze kenbaar te maken over de wederzijdse spanningen, over de redenen waarom het onder de oppervlakte smeulde ‘tussen broeders van hetzelfde ras.’ Eerst zet hij de argumenten van de Duitse joden uiteen – de opsluiting in een kamp, hoe niemand zich iets van de vluchtelingen aantrok en de daaropvolgende verbitterdheid – om daarna de grieven vanuit Nederlands perspectief te bespreken: het ‘Duitse’ bolwerk op Nederlandse grond, de hegemonie van de *Alte Insassen* en de *Stammliste* waarvan de Nederlandse joden waren uitgesloten, het ‘Duitse’ van de Duitse joden, maar ook de manier waarop de Duitsers in het kamp de twee groepen tegen elkaar uitspeelden. De beschuldiging die Mechanicus tegen de Duitse joden uit, is dat zij zich ‘deze lelijke rol’ hebben laten ‘aanleunen’, dat zij misbruik hebben gemaakt van hun ‘voorrangspositie.’ Niet alleen spelen zij de baas ‘krachtens hun functionele positie in het kamp’, maar zij ‘commanderen, schreeuwen, blaffen, snauwen, krijsen, intimideren vaak precies zoals de nationaalsocialist, zoals de Pruisische militair’, wat voor een ‘permanente spanning’ zorgt. Ook zouden de Duitse joden ‘gewend aan *Tüchtigkeit*, aan *Gründlichkeit*’, ‘het gebrek aan discipline, het tikje anarchie, het individualisme der Nederlandse Joden’ niet kunnen uitstaan, waarmee Mechanicus het probleem van de Duitse joden direct verbindt met hun nationaliteit en bijbehorende cultuur.¹⁶⁹⁷

‘De leiding bestaat altijd uit Alte Kampfeinsassen’, schrijft Mirjam Bolle over deze groep kampingezetenen. ‘Ik heb je vroeger al eens geschreven over de verbittering van deze mensen, maar dat de haat zo groot zou zijn, had ik me toch niet kunnen voorstellen. Deze mensen zijn allemaal psychopaten geworden die alleen de enge kring van het kamp zien waarin zij de macht hebben en die vergeten zijn dat daarbuiten de werkelijke wereld is.’ In die eerdere beschouwing schrijft Mirjam hoe ‘de Hollandse joden’ ‘zich bitter weinig’ om de vluchtelingen hebben ‘bekommerd’, hoe zij deze mensen ‘aan hun lot hadden overgelaten.’¹⁶⁹⁸ Zij zet heel precies uiteen hoe de spanningen zo hoog hadden kunnen oplopen, noemt ook de situatie in Amsterdam bij de Joodse Raad waar het probleem eveneens speelde. ‘In de eerste drie dagen zag ik duidelijk (wat ik al eerder gehoord had), dat er een vrij sterke animositeit heerst ten opzichte van de Duitse Joden’, schrijft ook Gabriel Italie. ‘Daar zijn mensen onder, die al ruim vier jaar hier geïnterneerd zijn, de z.g. alte Kampinsassen. Zij hebben de meeste baantjes en heersen, soms vrij onterecht, over de anderen. In het schnauzen en commanderen proberen sommigen hun arische meesters na te volgen en dat wekt wrok.’

¹⁶⁹⁷ Mechanicus, *In dépôt*, 27-29, dagboekantekening 3 juni 1943.

¹⁶⁹⁸ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 59, dagboekantekening van 3 februari 1943, 157-158, dagboekantekening van 21 juli 1943.

Hij voegt toe: ‘Misschien zijn zij enigszins te excuseren, omdat zij toch verantwoordelijk zijn tegenover de Duitsers.’¹⁶⁹⁹

In deze eerste analyses zien we enkele thema’s en patronen die we ook in de brieven tegenkwamen, maar in de dagboeken vaster vorm beginnen te krijgen. In de beschouwingen over de kwestie Duitse versus Nederlandse joden proberen de Nederlands-joodse auteurs allereerst te achterhalen hoe de problemen waren ontstaan. Men blikt terug op de ontstaansgeschiedenis van Westerbork; hoe een groep Duits-joodse vluchtelingen gedwongen werd geïnterneerd in een uithoek van Nederland zonder dat de rest zich veel om hen bekommerde met alle wrok van dien. De complicerende rol van hun ‘Duitse’ achtergrond wordt besproken, waarbij men geregeld schrijft hoe deze Duitse joden hun “Arische” meesters nadeden, soms zelfs niet voor hen onderdeden. Vaak betrekken dagboekauteurs de Joodse Raad voor Amsterdam bij hun beschouwing, die niet zelden als een ‘Duits’ bolwerk wordt gezien. Dit is misleidend. Dr. E. I. Sluzker, leider van de Expositur, was één van de weinige Duits-joodse leiders.¹⁷⁰⁰ Het hoe en waarom van de Duits-joodse macht vloeit volgens de auteurs direct uit deze geschiedenis voort. De privileges van deze Duitse joden worden besproken, vooral het misbruik dat zij ervan (zouden) maken. Bovenal valt op hoeveel ruimte er is voor de kwestie, soms nog meer dan voor de misdrijvingen van de Duitse bezetter zelf. Hier zal verderop in dit hoofdstuk meer aandacht aan worden besteed.

Naast de beschouwende stukken, schrijven Nederlands-joodse dagboekauteurs vooral naar aanleiding van specifieke voorvallen. Zo schrijft Mechanicus geregeld over de aanvaringen tussen Nederlandse en Duitse joden in het kamp. ‘Een Duitse Jood komt op onderzoek bij een der kampartsen, een Nederlander, op suiker. Hij legt doktersattesten over, waaruit zou blijken dat van acht tot tien percent suiker in zijn urine placht voor te komen. Het actuele onderzoek wijst uit: anderhalf percent. De arts deelt het de patiënt mee. Deze reageert: Das glaube ich nicht. De arts: Also lüge ich. De patiënt: Das habe ich nicht sagen wollen. De arts: Das haben Sie aber indirekt gesagt, und das ist eine Unverschämtheit. De patiënt: Das habe ich so nicht gemeint. Sie kennen offenbar die Feinheiten der deutschen Sprache nicht. De arts: Ich kenne aber sehr wohl den Unterschied zwischen eine Unverschämtheit und eine

¹⁶⁹⁹ Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 408, dagboek aantekening van 8 oktober 1943.

¹⁷⁰⁰ Tegelijkertijd wordt vaak vergeten dat diezelfde Joodse Raad door Duitse joden, vooral *Alte Insassen*, in Westerbork vaak als een tegenstander, een rivaal werd gezien, die invloed zou willen proberen te krijgen in het kamp; ook voelden verscheidene *Alte Insassen* wrok tegen de Joodse Raad, die immers was voortgekomen uit hetzelfde Comité voor Joodsche Vluchtelingen dat in hun ogen zo weinig voor hen had gedaan. Zie bijvoorbeeld Schlesinger, ‘Persoenlicher Bericht’, NIOD, 250i, inv.nr. 511.

Höflichkeit. Bitte, gehe zu einem andren Artz. De patiënt: Ich werde mich an den Kommandant wenden und mich über Sie beklagen. Und da können Sie darauf sicher gehen, dass Sie auf Transport gehen. Een geval van intimidatie, zoals er hier vele voorkomen.’¹⁷⁰¹ Nederlands-joodse dagboeschrijvers voelden zich gefrustreerd door de oneerlijke verhoudingen, zo ook Gabriel Italie: ‘Alleen de ons toekomende sigaretten worden, ofschoon ze wel in ’t kamp schijnen aan te komen, niet gedistribueerd, althans niet aan ons gewone Joden, misschien wel aan hen die “4 Duitse grootouders hebben,” een bekende kampuitdrukking.’¹⁷⁰²

In dagboeken van Duitse joden, zoals die van Hans Bial en Herman Felix Oestreicher, wordt de situatie echter als een gegeven beschouwd. Soms worden frustraties geuit en confrontaties beschreven.¹⁷⁰³ Wat vooral opvalt is hoe deze Duitse joden – van wie één van het eerste uur, de ander kwam in 1943 in het kamp – wel over spanningen onderling schrijven. Hans Bial ventileert vaak zijn frustratie over enkele Duitse joden, vooral *Dienstleiter*, waaronder Schlesinger. Zo schrijft hij hoe kwaad hij was dat hij uit de bakkerij moest, terwijl anderen daar mochten blijven werken. Het bleek ook nog eens een fout te zijn. Hij ging naar Schlesinger om verhaal te halen. ‘Bin im Übrigen wütend, dass ich aus der Bäckerei soll, während die jüngeren Barmes u. Roettgen bleiben. Es stellt sich heraus dass Scheinowitz sich geirrt hat bei der Aufgabe; er wollte nicht Barmes, sondern mich behalten. Samson will die Sache regeln, fragt Schlesinger und ich höre zufällig wie der sagt: Das ist Schiebung. Barmes hat nächtelang in der Bäckerei gearbeitet und soll jetzt da auch bleiben. (...) Stelle bald darauf Schlesinger und frage ihn, was er eigentlich gegen mich habe, da ich in der letzten Zeit dauernd verschoben werde. Antwortet, dass ich wirklich nicht sagen könne, dass er mich benachteilige.’¹⁷⁰⁴ Ook Oestreicher beschrijft geregeld aanvaringen met Dr. Spanier, zijn

¹⁷⁰¹ Mechanicus, *In dépôt*, 29-30, dagboekantekening van vrijdag 4 juni 1943, zie ook, 73-74, woensdag 7 juli 1943.

¹⁷⁰² Italie, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Italie*, 477, dagboekantekening van 1 augustus 1944. Zie ook Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 189, 18 januari 1944, over Helga Klau, ‘Helga Klau is een salonpop, altijd beschilderd, o.a. bij transporten. Ze is het liefje van een van de hoogste Duits-joodse omes.’ Deze Helga Klau kreeg het voor elkaar – Helga had een briefje, ‘getekend door de gedoopte hoge ome, Todmann, de koning van het kamp, Schlesinger’, beschrijft Bolle – dat zij alleen kon bepalen wanneer iemand haar kleine huisje bezocht, dit ten nadele van een vriendin van Mirjam.

¹⁷⁰³ Zie Oestreicher, *Ein jüdischer Arzt-Kalender*, 46, aantekening van 23 november 1943 waarin hij een conflict tussen een Duitse en Nederlandse jood beschrijft.

¹⁷⁰⁴ Bial, dagboekantekening van onder meer 13 september 1944 over aanvaring met Schlesinger, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

baas.¹⁷⁰⁵ Beiden distantiëren zich dus vooral van – of actiever: zetten zich af tegen – de kleine groep van Duits-joodse prominenten.¹⁷⁰⁶

Duits-joodse prominenten, *Dienstleiter*, worden door deze Duitse joden van de groep afgezonderd. Hoewel in de Nederlands-joodse dagboek(- en brief)beschouwingen er maar weinig onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillende Duitse joden of *Alte Insassen*, ligt de nadruk ook daar op enkele ‘Joodse kopstukken’, met name op *Oberdienstleiter* Kurt Schlesinger.¹⁷⁰⁷ ‘Bij de commandant heeft zich nu de ‘Oberdienstleiter’ van het kamp gevoegd’, schrijft Etty Hillesum bijvoorbeeld. ‘De commandant lijkt plotseling smal en nietig. De ‘oberdienstleiter’ is een Duitse Jood met een machtige gestalte. Zwarte kaplaarzen, zwarte pet, zwart soldatenwambuis met gele ster. Hij heeft wrede lippen en een heersersnek.’¹⁷⁰⁸ ‘Hij is onder toezicht van Gemmeker de koning over de Joden, diens plaatsvervanger. Hij heeft alle voordelen van zijn positie genoten en geniet nog altijd deze voordelen; hij glimt van voldaanheid en barst van zelfvoldaanheid; hij heeft als een dictator mannen en vrouwen op transport gezonden’, schrijft Philip Mechanicus over dezelfde man.¹⁷⁰⁹ En Mirjam Bolle schrijft over deze prominenten: ‘Het feit is dat een paar Duitse joden hier de macht in handen hebben en ongekroonde koningen zijn.’¹⁷¹⁰

¹⁷⁰⁵ Oestreicher, *Ein jüdischer Arzt-Kalender*, 47-49, aantekeningen van 25 maart 1944, 6 maart 1944, 9 maart 1944, 14 maart 1944, 15 maart 1944.

¹⁷⁰⁶ Zij waren niet de enigen, zoals is af te leiden uit de hevige discussies die na de bevrijding ontstonden tussen de overgebleven Duitse joden onderling over de ‘foute’ *Dienstleiter* onder hen. Bial, dagboekantekening van 30 april 1945, HCKW, Do 340, inv.nr. 4553, ‘Ein bisher Unbekannter hat Schlesinger, Fried, Wachsmann und Zielke zu ihm geschickt, und nun ist grosse Entrüstung, dass diese Leute, von denen man nichts mehr wissen will, sich wieder anmassen, unsere Interesse zu vertreten.’ Zie ook de rapporten van de besprekingen tussen de nieuwe militaire leiding en (Duitse) joden, statenlozen, over hun directe toekomst, waar Bials opmerking op sloeg. Onder andere een brief van commandant Johannes Gerardus Buijvoets (3 mei 1945) aan PMC Drenthe over een commissie van Duitse joden in Westerbork, DA, PMC, inv.nr. 89; aanhangsel is het rapport van de vergadering van deze joden met Lt. Kol. Yates over vrijlating uit het kamp, mogelijke verblijfplaatsen in Nederland, terugkeer naar huis en emigratie. Er werden ook nieuwe vertegenwoordigers gekozen voor de Duitse joden. Buijvoets: ‘Ik heb de aanwezigen toegesproken en hen vooral gewezen op de noodzakelijkheid, dat in deze tijd elke mogelijkheid van verwarring of onrust door onderlinge oneenigheden, uit den boze is.’ Vergelijk een eerdere brief van 2 mei 1945 van Buijvoets aan A. H. Stok, over de onderlinge geschillen bij de Duitse joden, die verschillende Duits-joodse *Dienstleiter* niet meer als representatief zien en weinig sympathiek vinden.

¹⁷⁰⁷ Hillesum, *Nagelaten geschriften*, 697, brief van 24 augustus 1943.

¹⁷⁰⁸ Ibid., 697.

¹⁷⁰⁹ Mechanicus, *In dépôt*, 107-108, dagboekantekening van 3 augustus 1943.

¹⁷¹⁰ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 160, dagboekantekening van 21 juli 1943.

In bovenstaande beschrijvingen zien we hoe auteurs dezelfde terminologie bezigen voor deze beruchte kopstukken als die zij voor de Duitse bezetter gebruikten. In beschrijvingen wordt het ‘Duits-militaire’ van hun uiterlijk geaccentueerd, deze prominenten doen zelfs de Duitsers, zoals uit Hillesums woorden bleek, nietig lijken. De Duits-joodse *Dienstleiter* imiteren in de ogen van de dagboekauteurs de daders in gedrag en in kleding; ze worden hiermee haast gelijk aan de daders.¹⁷¹¹ Individuele ervaringen van auteurs spelen in deze beschrijvingen overigens een belangrijke rol. Een helpende of afwijzende hand kan het verschil maken tussen een positieve of (vaker) negatieve beoordeling; het gedrag van deze invloedrijke *Dienstleiter* wordt, net als dat van de Duitsers, vaak op de voet gevolgd. Vooral wordt hen het machtsmisbruik verweten, de corruptie die daarmee ontstond, en het op transport zetten van andere kampingezetenen; niet voor niets worden deze prominenten vaak beschreven wanneer auteurs over het transport vertellen.

Het zijn niet alleen de prominente *Dienstleiter* die worden uitgelicht in dagboeken en vergeleken met de Duitse bezetter. De joodse ordedienst (OD) roept bij veel auteurs heftige gevoelens op. Dit *Dienstbereich* begon in het voorjaar van 1942 als brandweer, om al snel meer bevoegdheden te krijgen, met als voornaamste taak het toezicht houden op de kampdiscipline. Ook het begeleiden van mensen (naar de trein), het bewaken van de s-barak en soms de buitendienst, hoorden bij hun taak.¹⁷¹² De OD trad niet altijd met evenveel

¹⁷¹¹ Over deze door sommige wetenschappers genoemde ‘identificatie met de beul’ – vooral beschreven door anderen, niet door diegenen die het zouden ondergaan – werd al snel na de oorlog geschreven door overlevende Bruno Bettelheim, die het als laatste stadium in de passieve adaptatie aan het kampstelsel zag. Bettelheim, *The informed heart*, 169, 170-175. De these werd door anderen overgenomen, vergelijk Anna Pawelczynska, *Values and Violence in Auschwitz. A Sociological Approach*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press 1979).

49, Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 210-211, over imitatie van de SS in ‘methoden en moraal’, hoe deze gevangenen ‘hun gedrag en attitudes naar dat van de SS’ modelleerden, ze ‘bootsten hun klederdracht na, gingen er prat op harder en gedisciplineerder te zijn dan hen.’ De these was niet zonder hevige kritiek: Terrence des Pres, *The Survivor..An Anatomy of Life in the Death Camps*, (New York: Oxford University Press 1976) 116-118, die meent dat Bettelheim te veel ophangt aan een uiteindelijk weinig voorkomend fenomeen en ook de dualiteit er niet van begrijpt, zoals het belang van strategische imitatie, 158-162; algemene kritiek op Bettelheim. Zie ook Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 211.

¹⁷¹² Zie bijvoorbeeld Presser, *Ondergang, tweede helft*, 314-316, De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 707, 719, over de ordedienst en haar voorgeschiedenis. De OD droeg (later) ook wel knuppels, zoals Hans Margules beschrijft in Willy Lindwer, *Westerbork. Kamp van hoop en wanhoop*, 136. Zie ook Willing, *Afdrukken van indrukken*, 19, zomer 1943. Ook dank aan Frank van Riet voor zijn opmerkingen over de bewaking van Westerbork en de rol van de OD daarin.

zachtzinnigheid op, wat het *Dienstbereich*, samen met de militaristische leest waar *Dienstleiter* Arthur Pisk het op schoeide en zijn deelname aan acties als het leeghalen van het gesticht het Apeldoornsche Bosch, zacht uitgedrukt niet erg geliefd maakte bij de overige kampbewoners. ‘Zij dragen, evenals de grüne Polizei, groene uniformen en hoge kaplaarzen. Zij vinden voor hun botte manieren een voorbeeld in die van hun Duitse collega’s, die kwistig met de vuist en snel en hard met de kaplaars zijn. De Joden in het kamp duiden hen aan met: de Joodse SS. Zij zijn geháát als de pest, men zou menigeen van hen levend kunnen villen als men zou durven’, schrijft Mechanicus.¹⁷¹³ Ogericht in het vluchtelingenkamp bestond dit *Dienstbereich* in het begin uit overwegend Duitse Joden, maar dit veranderde snel. In juli 1942 waren onder de twintig OD’ers maar twee Nederlandse mannen, terwijl in oktober van dat jaar de verhouding Duits-Nederlands al veranderd was in 42 tegenover 18, en in april 1943, toen de OD op zijn grootst was, waren 106 Nederlandse joden en 76 Duitse joden in dienst.¹⁷¹⁴

In dagboeken wordt de OD geregeld beschreven als (machts)instrument van de Duits-joodse kamphiërarchie, maar het *Dienstbereich* wordt niet als een exclusief Duits-joodse organisatie beschouwd, iets wat vooral in enkele in de oorlog geschreven verslagen wel het geval is.¹⁷¹⁵ ‘Der Ordnungsdienst OD, ca. 100 Mann, war mehr oder weniger militaristisch organisiert und verband Taktlosigkeit mit einer Herrscherhaltung’, schrijft arts Sally de Jong in 1943, en ‘Die OD bestand hauptsächlich aus deutschen Juden, die sich leichter als die holländischen dem Prinzip der Disziplin fügen; vor den Vorgesetzten kriechen, die Untergebenen treten.’¹⁷¹⁶ De Duitse nationaliteit van de leden wordt hier als gedeeltelijke verklaring gegeven voor hun deelname aan dit *Dienstbereich*. Duitse joden zijn zelf evenzeer negatief over de OD, en distantiëren zich van haar leden, al beschouwen zij de OD niet als een puur Duits-joodse instelling. ‘Kannst Du Dich vorstellen dass der O.D. mit Oranje-

¹⁷¹³ Mechanicus, *In dépôt*, 22, dagboek aantekening van 1 juni 1943. Zie ook Itale, *Het oorlogsdagboek van Dr. G. Itale*, 406, dagboek aantekening van 7 oktober 1943. ‘Er was dus veel werk voor de O.D., d.w.z. de Joodse ordedienst, die als een soort “grüne Polizei” fungeert en er een eigen kazerne op nahoudt.’

¹⁷¹⁴ Werner Bloch, ‘Westerbork und der Ordnungsdienst’, 7 augustus 1946, op verzoek van Riod geschreven verslag over zijn werkzaamheden bij de OD, NIOD, 250i, inv.nr. 726. Vergelijk Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 91a, die waarschijnlijk zijn cijfers uit Blochs verslag heeft gehaald.

¹⁷¹⁵ Mechanicus is hierin bijvoorbeeld objectief als hij zegt dat de OD bestond uit zowel Duitse als Nederlandse joden, anderen noemen niet specifiek van welke nationaliteit de OD-ers zijn. Mechanicus, *In dépôt*, 22, dagboek aantekening van 1 juni 1943.

¹⁷¹⁶ Sally de Jong, ‘Westerbork’, Duitse versie van een deel van ‘De ondergang van het Nederlandsche Jodendom’, NIOD, 250i, inv.nr. 493, 5. Vergelijk Borensztajn, *Dagboek*, 33.

Armstreifen mit der blauen Aufschrift “Camp-Police” herumläuft, Pisk mit dem Zusatz “Chief”?’ vraagt Hans Bial zich af. Het was 14 april en Westerbork was net twee dagen bevrijd, maar de OD deed nog steeds dienst, iets dat Bial duidelijk afkeurt. ‘Es ist immernoch nicht zu fassen. Die grünen Overalls sind beibehalten, nur die Mützen abgelegt. Alle deutschen Aufschriften sind übermalt und durch holländische ersetzt.’¹⁷¹⁷

In deze verslagen gaan beschrijvingen van specifieke voorvallen hand in hand met abstraherende beschouwingen. Heftige emoties spelen nog altijd een belangrijke rol. Men bevindt zich immers nog vaak in het kamp. Nederlandse joden leggen nadruk op het machtsmisbruik van de *Dienstleiter*. ‘Er valt over hen en over Schlessinger’s [sic EM] staf veel te schrijven, indien men alle op hun daden betrekking hebbende feiten kent en daar ontbreekt mij veel aan’, schrijft Sally de Jong bijvoorbeeld en in ‘Joodsche Belevnissen’ wordt kort aangehaald hoe de Duitse joden de leiding in handen hebben.¹⁷¹⁸ Jacob Herman Meijer beschrijft eerst het ontstaan van het kamp en het leven van de eerste vluchtelingen aldaar en legt de oorzaak van de spanningen vervolgens bij de Joodse Raad voor Amsterdam, die, aldus Meijer, nooit de leiding in handen van Duitse joden had moeten geven. Ook stelt hij de bevoorrechte positie van de *Alte Insassen* aan de kaak en veroordeelt het misbruik dat ze van die positie maken. In Theresienstadt, waar hij zijn verslag schrijft, hebben zij deze positie verloren en hij is hier niet rouwig om. ‘Eén ding hoop ik van harte’, schrijft hij, ‘n.l. dat de D. & Polen (de ‘gewichtige’ personen in Westerbork) Theresiënstadt langer als hun verblijfsoord zullen houden, dan de Hollandse voorzien van de Nederl. Nationaliteit. (...) Dit zoude het 1e deel hunner belooning zijn, waarvan hierboven door mij werd gewag gemaakt!’¹⁷¹⁹

Onder Duitse joden zijn, al naar gelang de specifieke ‘Duitse’ achtergrond, verschillende posities mogelijk. Geregeld nemen Duitse joden die al langer in Nederland verbleven een middenpositie in, net als Werner Stertzenbach in zijn brieven. Zo beschrijft Fritz Tauber, die in het najaar van 1942 korte tijd in het kamp verbleef, hoe hem de tegenstellingen opvallen, die hij aan de specifieke geschiedenis van het kamp wijt. Daarna beschrijft hij het vervolgingsverhaal van zowel een Nederlandse als een Duitse jood, zonder

¹⁷¹⁷ Bial, dagboekantekening van 14 april 1945, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553. De Engelse termen werden gebruikt vanwege het tijdelijke Engelse militaire regime in het kamp, alvorens een Nederlandse commandant kwam, Johannes Gerardus Buijvoets.

¹⁷¹⁸ De Jong, ‘De ondergang van het Nederlandsche Jodendom’, NIOD, 250i, inv.nr. 493, 14, ‘Joodsche Belevnissen’, HCKW, DO 328, inv.nr. 4464.

¹⁷¹⁹ Meijer, dagboek en verslag uit Theresiënstadt, ‘Lager Westerbork’, JHM, Doc. 0000584.

partij te trekken voor één van beiden.¹⁷²⁰ De schrijfster van 'Skizze über meinen bisherigen Aufenthalt in Westerbork', die nooit in vrijheid in Nederland heeft geleefd, is even emotioneel als Jacob Herman Meijer in haar analyse van de ontstane spanningen. Zo haalt ze de vraag van de Hollanders aan 'Warum nur die Mofen, warum wir nicht?' en schrijft ze hoe zij wel 'teilweise recht' hadden, maar 'da wo Sie Unrecht haben, wollen sie es nicht einsehen.' Ze komt dan ook op voor diegenen die al vier jaar gedwongen in Westerbork verblijven. Zij wijt de spanningen aan nationaliteitsverschillen. Duitse joden hebben betere baantjes, omdat ze 'viel praktischer, disciplinierter' zijn, 'daher nimmt man lieber Deutsche. Der Holländer ist schrecklich renitent, aufständisch, lässt sich nie was sagen, und daher bei den Oberen Leuten unbeliebter.'¹⁷²¹

Zo ontstaat in deze contemporaine bronnen een verscheidenheid aan thema's en patronen in het schrijven over de onderlinge spanningen, al naar gelang de specifieke status die de auteur in het kamp had. Zowel de Nederlandse als Duitse joden leggen in hun fulminades de nadruk op het amorele gedrag van de kleine groep van vooral Duits-joodse prominenten. Toch compliceert nationaliteit de zaken vaak behoorlijk. Vooral Nederlandse joden zien de oorzaak van de problemen geregeld ook in de culturele verschillen tussen Duitse en Nederlandse joden.

6.4.3. *Vroege memoires*

Voor sommige Nederlands-joodse auteurs direct na de oorlog is de kwestie zo dringend, dat zij er een aparte beschouwing aan wijden, zoals Jacob Cohens 'De antithese Nederlandsche en niet Nederlandsche Joden tijdens de bezetting.'¹⁷²² 'Iets te schrijven over de tegenstellingen tusschen Nederlandsche en niet Nederlandsche Joden, is een niet een-voudige opdracht, wil men dit onderwerp in een juist daglicht stellen', begint Cohen, waarna hij in detail de 'antithese' uit de doeken doet. Hij beschrijft hoe Duitse en Nederlandse joden het kamp en elkaar beleefden, om te concluderen dat er inderdaad tegenstellingen bestonden en onderlinge haat, maar dat deze 'het gevolg was van toevallige omstandigheden. 1. De eene groep de taal van de vijand sprak. 2 Beide groepen in dezelfde nood verkeerden en daardoor iedere vocht

¹⁷²⁰ Tauber, *Rondom Westerbork*, 42, waar hij de spanningen constateert en verklaart, 43, levensverhaal van een Duitse jood, 48, over de Amsterdammers die hij en zijn vrouw in hun barak tegenkwamen, waarvan hij van één het vervolgingsverhaal vertelt.

¹⁷²¹ 'Skizze über meinen bisherigen Aufenthalt in Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 494, 5.

¹⁷²² Jacob Cohen, 'De antithese Nederlandsche en niet Nederlandsche Joden tijdens de bezetting', NIOD, 250i, inv.nr. 502.

voor zich zelf en voor hen die hem het naast waren. 3 Een belangrijk gedeelte van de eene groep, die zich door anderen benadeeld vond.’¹⁷²³ Cohen pleit voor afstand in tijd; ‘indien men de tegenstelling (...) wil beschouwen, moet men dit niet doen in een tijd, waar beide groepen een strijd voeren op leven en dood.’¹⁷²⁴

Verscheidene auteurs – geregeld hebben zij van officiële instanties zoals het RIOD het verzoek gekregen om een rapport of verslag over Westerbork te schrijven – besteden aparte paragrafen of hoofdstukken aan de kwestie, waarin de thema’s en patronen die we in de oorlog al zagen genoemd, terugkeren. ‘Evenzo dat er NSB-ers zijn geweest, als Nederlanders die zich bij de SS aansloten’, schrijft Siegfried van den Bergh, ‘zo zijn er Joden geweest met een onzuiver karakter, die de Joodse lijdensgemeenschap in de bezettingstijd een groot nadeel hebben berokkend. Ik wil van dit alles vertellen opdat de schuldigen bestraft worden en voorzover ze niet-Nederlanders zijn naar Duitsland worden teruggestuurd.’ Dit betrof niet alleen Westerborkers, maar ook de leiders van de Joodse Raad voor Amsterdam. Vervolgens schrijft hij over ‘sommige uit Duitsland gekomen Joden’ die ‘gemene zaak’ maakten ‘met de S.S.’, die ‘de deportatieangst of doodsangst van andere Joden’ ‘benutten om er geld uit te slaan of hun eigen positie te versterken.’ Vervolgens beschrijft Van den Bergh uitgebreid deze groep van Duitse joden. Hij vertelt over hun voorgeschiedenis, de wrok die zij hadden tegen de Nederlandse joden en over hun hevig bekritiseerde rol in het doorgangskamp. Machtsmisbruik en corruptie waren daarin aan de orde van de dag.¹⁷²⁵

Ook Coenraad Rood beschrijft in zijn kampverslag de hiërarchie in het kamp om te eindigen met deze Duits-joodse bovenlaag. ‘Hierboven stonden de grootheden van Westerbork, meest Duitse Joden, die te vertellen hadden wie wel en wie niet op transport gingen. Zij waren de machtigen in het kamp, met daarboven als koning: Schlesinger. Deze moet toch iedere nacht gedroomd hebben, dat hij door God zelf geroepen was tot koning over al die tienduizenden Joden, die als het ware door zijn handen gingen en waarbij hij te beschikken had over hun wel en wee, maar in het bijzonder over hun wee’, schrijft Coenraad Rood.¹⁷²⁶ Jozef Hilel Borensztajn geeft in zijn verslag een aparte uitleg over deze groep mensen en hun slechte gedrag tegenover de Nederlandse joden. ‘Het waren de mensen die al twee jaar lang konden aanschouwen hoe Nederlandse joden die net in Westerbork waren aangekomen, meteen werden doorgestuurd, terwijl zij konden blijven. Ze meenden dat ze

¹⁷²³ Cohen, ‘De antithese Nederlandsche en niet Nederlandsche Joden’, NIOD, 250i, inv.nr. 502, 2.

¹⁷²⁴ Ibid., 2.

¹⁷²⁵ Van den Bergh, *Deportaties*, 7-11.

¹⁷²⁶ Presser, *De nacht der Girondijnen*, waarin opgenomen Coenraad Rood, ‘Westerbork’, 93-94.

vanwege hun bijzondere positie tot de betere soort behoorden en keken neer op de gewone joden die op transport moesten.¹⁷²⁷

Wat in bovenstaande voorbeelden zichtbaar wordt, is hoe de nadruk door veel auteurs wordt gelegd op de misdragingen van een klein groepje prominenten. Hoewel veel auteurs het ‘Duitse’ van deze ‘kopstukken’ aanhalen, zijn er verscheidene auteurs die niet aangeven tot welke nationaliteit deze mensen behoren. Max Hakkert schrijft bijvoorbeeld over de ‘3000 bevoorrechten’ in Westerbork, ‘die de transporten niet zoo behoefden te vreezen en vanzelfsprekend ook niet onder hoogspanning en met angst leefden.’ Daartoe behoren de ‘Duitsche Joden, die al in Westerbork waren in 1939’, maar ook ‘ca. 500 gedoopte Joden, ca. 1000 Barnevelders (...) verder ca. 500 onmisbare functionarissen.’¹⁷²⁸

Ondanks de koele toon liepen emoties over deze prominenten nog steeds hoog op. Voor Coenraad Rood was een *Dienstleiter* met wie hij een conflict had een ‘moffenknecht’, en over prominenten die bij de registratie toekeken, barst hij uit: ‘Je zou ze willen doodtrappen, die ellendige hielelikkers!’¹⁷²⁹ Een Duitse jood werkzaam bij de Joodse Raad in Westerbork wordt door hem als volgt beschreven: ‘Het was absoluut een heer die meer Duits dan Nederlands sprak, gekleed in een piekfijne rijbroek met gelakte laarzen, sporthemd en geruit jasje, met een klein snorretje, en een geslepen bril op.’¹⁷³⁰ Ook J. de Vries verbindt typisch ‘Duitse’ trekken aan het gedrag van een ‘onsympathieke Duitse Jood’, die zijn bevel namelijk ‘staccatisch’ de zaal in zond.¹⁷³¹ Voor Julie van Zuiden-Bosman waren vooral de privileges van de Duitse joden moeilijk te verkroppen. ‘Er waren ook kleine huisjes met tuintjes waar de bevoorrechte joden woonden dit waren meest Duitse Joden die er van begin af gewoond hadden en er nu mooi de baas speelden in de keuken en over de verschillende distributielevensmiddelen.’ En hoewel ze zegt persoonlijk niets te klagen te hebben gehad, lijken de volgende woorden dit tegen te spreken. ‘Maar als er uitgedeeld werd, kregen we van alles het minste/kleeren, en schoenen bedoel ik en als ze zelf iets nodig hadden kregen ze het beste wat er was. Dit was duidelijk te zien. Wij zagen er armoedig uit en zij keurig netjes.’ Als Barnevelder meent zij bovendien extra benadeeld te zijn geweest. ‘Ze

¹⁷²⁷ Borensztajn, *Dagboek*, 24, ook 23 over de voorgeschiedenis van het vluchtelingenkamp.

¹⁷²⁸ Hakkert, *Het moordhol Bergen Belsen*, 13. Maar, schrijft Hakkert, ‘Deze 3000 bevoorrechten zijn echter ook later weggevoerd.’ Zie ook Sterk/Stertzenbach, verslag, HCKW, RA 1707, die in dit verslag de nationaliteitskwestie niet noemt, wel de corruptie en het machtsmisbruik.

¹⁷²⁹ Rood, *Westerbork*, 110, 123.

¹⁷³⁰ *Ibid.*, 117.

¹⁷³¹ Jacob de Vries, ‘Transport’, Odessa, april 1945, HCKW, DO 232, inv.nr. 3354-2.

haatten de Hollandsche Joden en vooral de Barnevelders met hart en ziel en was dat met alles te bemerken, op enkele gunstige uitzonderingen na.¹⁷³²

Vooraf op de OD wordt emotionele kritiek geleverd. Net als tijdens de oorlog het geval was, beschrijven enkele Nederlands-joodse auteurs dit *Dienstbereich* als een Duits-joodse instelling, waarbij de nadruk nog steeds op het geweld werd gelegd dat deze ordehandhavers gebruikten en op hun gelijkenis met de Duitse bezetter. ‘Er wordt inderdaad geklakt, dat het een Duitsers lieve lust is!’, schrijft A. J. Liepman. ‘De meeste O.D.’ers zijn namelijk Duitsers (synoniem voor dienstkloppers, strooplikkers, militieresten) en zien met zorg toe dat deze militaire poppenkast volgens de regelen geschiedt.’¹⁷³³ Ook Jozef Hilel Borensztajn meent dat veel *Alte Insassen* deel uitmaakten van de OD. Over het eerste transport naar Theresienstadt waar veel van deze *Alte Insassen* mee vertrokken, schrijft hij: ‘Daar komt nog bij dat ze door hun eigen broeders op de trein worden gezet, hun eigen OD. De OD die tienduizenden Nederlandse joden uit de grote barakken heeft weggehaald om ze naar Auschwitz te laten wegvoeren.’¹⁷³⁴

Hoezeer de persoonlijke ervaring een rol speelt in de positie die men in de kwestie inneemt, blijkt uit de vroege memoires van Nora Keizer en Judica Mendels, die beiden een relatie kregen met een *Alte Insasse*. ‘De Nederlandse Joden zijn bijna allen naar huis, maar... de ongelukkige statenlozen, waarvan sommigen reeds 6 jaar achter prikkeldraad gevangen zitten, nadat ze in Duitsland vervolgd en verjaagd waren, mogen nog steeds niet weg, ondanks het feit, dat ook zij een bewijs hebben van politieke betrouwbaarheid’, schrijft Mendels in een aparte paragraaf over de Duitse joden in het bevrijde Westerbork.¹⁷³⁵ Keizer geeft de lezer inzage in het levensverhaal van haar man Ernst Blumenthal. ‘Zijn geschiedenis is eenvoudig en helemaal niet verschillend van honderden anderen, maar juist de eenvoudige manier, waarop hij vertelt, roept een oneindig medelijden in me wakker met dat zo verknoeide leven.’¹⁷³⁶ Toch is zowel Mendels als Keizer niet zonder kritiek. Net als andere Nederlands-

¹⁷³² Van Zuiden-Bosman, herinneringen, NIOD, 244, inv.nr. 368.

¹⁷³³ Liepman, *Westerbork en Theresiënstadt*, 8. Vergelijk Julie van Zuiden-Bosman, ‘De OD was een politiedienst, die uit veel jonge joden bestond en waar weer een Duitschen J aan ’t hoofd stond, de heer Pisk. De meeste waren daarvan ook weer Duitschen Joden’, en *Westerbork*, 89, al geeft Rood ook aan dat er Nederlanders bijkwamen, deze waren lange tijd ‘kalmer van optreden’, dan de Duits-joodse OD-ers.

¹⁷³⁴ Borensztajn, *Dagboek*, 233.

¹⁷³⁵ Mendels, ‘Flitsen uit Westerbork’, twee pagina’s getypt, IISG, Archief Mendels-Stokvis, inv.nr. 126.

¹⁷³⁶ Keizer, *Danse macabre*, 36.

joodse auteurs zetten zij het machtsmisbruik en de onwelwillendheid van een kleine groep prominenten voorop.¹⁷³⁷

Voor Duits-joodse auteurs van vroege memoires is hun status in het kamp bepalend voor hoe zij over de onderlinge spanningen schrijven. De verslagen en memoires van Duitse joden die in het kamp als *Alte Insassen* hoge posities bekleedden, dragen vaak een apologetisch karakter. Anders dan tijdens de oorlog het geval was, besteden deze auteurs veel aandacht aan de problemen, waarbij de eigen (betwiste) rol zoveel mogelijk wordt uitgelegd en persoonlijke acties (al dan niet terecht) als noodzakelijk, soms zelfs als een vorm van verzet, worden gepresenteerd. Kurt Schlesinger stelt hoe de organisatiestructuur die de *Alte Insassen* de macht in handen had gegeven bewust als een soort van *Puffer* zou zijn ingesteld; ook beschrijft hij allerlei acties die hij en andere prominenten zouden hebben ondernomen om steeds maar mensen van transport te kunnen vrijwaren.¹⁷³⁸ Voormalige OD'ers als Werner Bloch en Hermann Anspacher geven in hun verslagen aan hoe zij hebben getracht om zoveel mogelijk te voorkomen dat de SS politionele taken in handen zou krijgen; in dat licht moet bijvoorbeeld het werk bij de trein worden bekeken.¹⁷³⁹

Bij *Alte Insassen* in minder discutabele posities, gaat het beeld kantelen. Deze *Alte Insassen* zetten zich – net als in de oorlog – af tegen de enkele (*Dienstleiter*) onder hen, die in hun ogen misbruik hebben gemaakt van hun positie. Zo is Herman Schliesser zeer negatief over Todtmann die op zeer goede voet met de Kommandant zou hebben gestaan en zich zelfs nu (in 1957) nog niet in Nederland zou durven laten zien.¹⁷⁴⁰ Otto Birnbaum zet zich vooral af tegen Kurt Schlesinger, die, in zijn ogen, verraad pleegde door openlijk tegen hem te zeggen dat hij niets voor de weeskinderen kon doen. 'Ein böser Schlag von Brüderhand schmerzt mehr als der Biss der Hunde', concludeert Birnbaum.¹⁷⁴¹

Het zijn echter vooral de Duitse joden die pas in (begin) 1942 of later Westerbork betraden die in hun vroege memoires aandacht besteden aan de tegenstellingen in het

¹⁷³⁷ Keizer, *Danse macabre*, 73, Mendels, 'Schetsen uit Westerbork', IISG, Archief Mendels-Stokvis, inv.nr. 124, 'U mag wel bedenken bovendien, dat U tegen een oude kampinsass spreekt.'

¹⁷³⁸ Zie Schlesinger, 'Persoenlicher Bericht', NIOD, 250i, inv.nr. 511, 5-6 voor acties als het creëren van de Duizendlijst en de (uitbreiding van de) industrie.

¹⁷³⁹ Bloch, 'Westerbork und der Ordnungsdienst', NIOD, 250i, inv.nr. 726, Anspacher, verslag, NIOD, 250i, inv.nr. 494.

¹⁷⁴⁰ Schliesser, 'Fuenf Jahre Westerbork', HCKW, RA 1103, 4.

¹⁷⁴¹ Birnbaum, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 14.

kamp.¹⁷⁴² Verscheidene van deze Duitse joden woonden al jaren in Nederland en sommigen waren zich meer Nederlands dan Duits gaan voelen.¹⁷⁴³ Zij zetten zich nadrukkelijk af tegen wat in hun ogen de echte *Alte Insassen* waren. Tegelijkertijd hebben zij vanwege hun zelfde achtergrond als vluchteling ook begrip voor de situatie van deze mensen. De nuance overheerst in deze memoires. ‘In Westerbork kwam tijdens de deportatietijd alleen een gedachte bij de mensen op, die te werk gesteld waren: goed de bevelen van de Duitsers ten uitvoer te brengen, en niet op transport te gaan’, schrijft Jozef Weisz. ‘En hier was geen verschil tussen Joden en Niet-Joden, onverschillig, of zij in Duitsland of in Holland geboren waren. Ik zal enkele voorbeelden noemen: – hier zijn Joden, die in Nederland en Joden, die in Duitsland geboren zijn, bij betrokken’, schrijft hij.¹⁷⁴⁴ Hans Ottenstein noemt de ‘vooroorlogse lotgevallen’ van de *Alte Insassen* als bron van spanningen, maar geeft ook aan hoe een ‘doorsnee-Nederlander’ zich voelde.¹⁷⁴⁵ Het waren de Duitsers die de tegenstellingen aanwakkerden en er gebruik van maakten. Het waren ‘allemaal gevangenen, allemaal slachtoffers van de Duitse terreur. Allemaal waren het mensen in angst.’¹⁷⁴⁶

Net als bij Nederlands-joodse auteurs het geval is wordt emotionele kritiek geventileerd op de kleine groep van kampingezetenen die misbruik maakte van de verkregen macht, al waren zij onderdeel van het systeem en betekende opgeven van die macht een onzekere toekomst. Vooral kopstukken worden beschreven, geregeld in dezelfde soort termen als waarin de SS-ers in het kamp worden beschreven.¹⁷⁴⁷ Werner Stertzenbach heeft het

¹⁷⁴² Hoewel Werner Stertzenbach al in februari 1941 naar Westerbork kwam, reken ik hem toch tot deze groep, omdat hij in 1933 naar Nederland vluchtte en hij dus, gelijk aan die Duitse joden die vanaf 1942 naar Westerbork kwamen, lange tijd in Nederland had gewoond.

¹⁷⁴³ Zoals Herbert Kruskal en Helmut Mainz.

¹⁷⁴⁴ Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 2.

¹⁷⁴⁵ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 69, 69a, 72, geparafraseerd; Ottenstein geeft evenwel geen expliciete voorbeelden. Zie ook het verslag van Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250d, inv.nr. 571, 3, waar ze de haat van Nederlandse joden uitlegt, en 3-4, waar ze de geschiedenis van een Duitse jood uitvoerig beschrijft; ten slotte het verslag van Weinberg, ‘Alexandrië’, HCKW, DO 11, inv.nr. 0016, 12-14, waar hij de gevoelens van zowel Duitse als Nederlandse joden beschrijft.

¹⁷⁴⁶ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, , 72. Vergelijk Stertzenbach, ‘Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 4, over het tegen elkaar uitgespeeld worden door de Duitsers, en ook in Taubes, ‘The persecution of the Jews in Holland’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 19, ‘The management lay in the hands of foreign Jews who had been in the camp for a long time, and what thus appeared to be an undue privilege of the foreigners served (and probably was intended) to deepen the cleavage between the Dutch and non-Dutch Jews.’

¹⁷⁴⁷ Vooral Schlesinger wordt door deze Duitse joden besproken, zie bijvoorbeeld Stertzenbach, Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 8, Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 9, Taubes, ‘The persecution

bijvoorbeeld over ‘de “heren” Schlesinger, Askenas, Brommet, Beier, Todtman, Spanier, e.a.’, en Schlesinger zelf wordt geregeld beschreven als een SS-er, zoals in de volgende woorden van Jozef Weisz tot uitdrukking komt: ‘Kurt Schlesinger en zijn kornuiten waren bekrompen mensen, die dachten, wanneer zij gekleed zijn zoals SS-mannen zij dan ook geschikt zijn om leiding aan een grote gemeenschap in moeilijke tijden te kunnen geven.’¹⁷⁴⁸ Ook de OD met haar leider Arthur Pisk, komt er over het algemeen slecht vanaf. ‘Vor Beginn der Transporte Gründung des O.D. unter Pisk, Offizier, khaki-Uniformen. Ordnungsdienst für’s Kamp, strenge Bewachung, ekelhafte Kerln dabei, sehr verhasst. Strenge Aufsicht über die S-baracke. Krankenträger, krankholer auch in A[peldoornsche Bosch; EM], zum Entsetzen Aller. Juden müssen jüdische Kranken holen und nach W. bringen. Sie tun es, um sich selbst zu erhalten. Gute Sperre, Exzerzieren. Hilfe bei Transporten’, somt Gertrud Hanemann Kelemen dit *Dienstbereich* op.¹⁷⁴⁹ Ottenstein is genuanceerder, zij het niet onverdeeld positief. ‘Deze lieden trachtten wel behulpzaam te zijn, maar uit den aard der zaak waren ze prikkelbaar, werden zelf door de S.D. gejaagd, enkele waren hard geworden, schreeuwden, commandeerden, hadden kamp-allures aangenomen en waren (wel van een Jodenster voorzien) geüniformeerd.’¹⁷⁵⁰

Overigens konden kopstukken zich ook bevinden in de Joodse Raad voor Amsterdam; Werner Stertzenbach gaat het om al diegenen die leidende functies uitoefenden en deze misbruikten, terwijl Jozef Weisz zijn kritiek richt op de kleine groep van joden, ‘die in Amsterdam en in Westerbork de leiding hadden.’¹⁷⁵¹ Herbert Kruskal meent dat deze leidende

of the Jews in Holland’, NIOD, 250i, inv.nr. 514, 19, Hanemann-Kelemen, Westerbork I, NIOD, 250i, inv.nr. 571, 9, Westerbork II, 5.

¹⁷⁴⁸ Stertzenbach, ‘Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 8, Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 9, 1, over verzet dat Weisz pleegde tegen deze kleine groep leiders.

¹⁷⁴⁹ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250i, inv.nr. 571, 4. Vergelijk Birnbaum, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 15-16, waar Birnbaum beschrijft hoe de OD hem telkens tegenwerkt bij zijn pogingen om weeskinderen uit de transporten te halen, Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 8, over de OD, wiens opvoeding in de handen van ‘De Jong’ (commandant van de marechaussee) was, het ‘paradepaard’ van de Duitsers, en Stertzenbach, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 6-7: ‘Eén van de organen, die de meeste verwijten moet treffen, is de z.g. ordedienst (O.D.)’, waarna hij een beschouwing geeft, waarin hij de daden van deze dienst bespreekt, zoals het bewaken van de s-barak, het begeleiden van straf-exercities, de ziekendragersdienst, en ook één van de meest besproken ‘misdaden’ van deze joden: het meehelpen met het leeghalen van het Apeldoornsche Bosch.

¹⁷⁵⁰ Ottenstein, ‘Kamp Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 29a en 29b.

¹⁷⁵¹ Weisz, verslag in brief, HCKW, DO 247, inv.nr. 3374-1, 1, Stertzenbach, NIOD, 250i, inv.nr. 494, 5, 11, waarbij Stertzenbach voor Westerbork duidelijk onderscheid maakt tussen verschillende *Alte Insassen*: degenen

functionarissen, die hielpen bij het opstellen van de transportlijsten, ‘a tenacious antagonism against any positive traditional Jewish values’ hadden.¹⁷⁵² Impliciet zegt Kruskal dat deze mensen geen echte joden waren; zij hadden geen joods gevoel en verraadden hiermee hun lotgenoten. Kruskals zionistische achtergrond en het feit dat het om uitwisselingstransporten naar Palestina ging, spelen hier ook een rol.

In een groot deel van de vroege memoires wordt de hoge status van het kleine groepje prominente joden in het kamp al snel los gemaakt van hun nationaliteit. Deze kennis belet niet dat de grieven over en weer nog behoorlijk vers zijn, zoals blijkt uit de vaak felle bewoordingen die Duitse en Nederlandse joden gebruiken. In deze emotioneel geladen beschrijvingen ontbreken de vele schakeringen tussen de Duitse (en Nederlandse) joden die zich in de individuele verhalen zo duidelijk aftekenen.

6.4.4. *Late memoires*

In plaats van te beginnen met een aanklacht tegen de (Duitse) joden die in Westerbork en Amsterdam de touwtjes in handen hadden, zoals in zijn eerdere geschrift het geval was, laat Siegfried van den Bergh in zijn uit 1977 daterende memoires het hoofdstuk over het doorgangskamp openen met een beschrijving van ‘de’ kampcommandant van Westerbork, ‘Gemmecker, *Obersturmführer* en tirannieke heerser over Westerbork met luimen, nukken en grillen’, en met ‘het vreselijke van Westerbork’, namelijk ‘de als regel eenmaal in de week vertrekkende transporten naar plaatsen van waaruit nooit berichten van aankomst of andere tekenen van leven kwamen.’¹⁷⁵³ Hij is niet minder kritisch geworden over de rol die sommige *Alte Insassen* speelden, maar dertig jaar na zijn eerste verslag kijkt Van den Bergh met meer afstand naar de zaak, zonder zichtbaar te worden overspoeld door emotie.¹⁷⁵⁴ Geldt dit voor meer auteurs van late memoires? Hoe schrijven deze over de spanningen tussen de verschillende groepen in het kamp?

‘Westerbork was opgebouwd uit houten barakken en huisjes. De laatsten merendeels bewoond door Duitse joden. Nadat bij hun komst in Nederland was gebleken, dat zij over weinig middelen beschikten, werden zij direct al naar dit troosteloze oord verbannen’, schrijft

met goede posities, die in Westerbork konden blijven, en degenen zonder goede posities, die net als de rest op transport werden gesteld.

¹⁷⁵² Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 14.

¹⁷⁵³ Van den Bergh, *Kroonprins van Mandelstein*, 101. In *Deportaties* komt Gemmecker pas op pagina 13 aan bod.

¹⁷⁵⁴ *Ibid.*, 103-104.

Alexander Roseboom over de voorgeschiedenis van de *Alte Insassen*. “”Het kan verkeren” zei Bredero eens en verkeren deed het’, zegt hij vervolgens en legt uit: ‘Vanwege hun duitse afkomst en aanwezigheid bij de komst der duitse legers, kregen zij direct al de meeste topposities in handen.’¹⁷⁵⁵ Ook Lies Polak zet de voorgeschiedenis van Westerbork uiteen om de situatie in het kamp toe te lichten; Clara Asscher-Pinkhof beschrijft het hoe en waarom van de macht van de ‘oud-ingezetenen’ en hun gevoelens van wrok – ‘eindelijk werd de rekening vereffend’ – tegenover de Nederlandse joden.¹⁷⁵⁶ In late memoires keren dus dezelfde thema’s terug als die we in vroege memoires zagen.

‘Elk huisje werd bewoond door 2 gezinnen, één voor en één achter. Zij werden bewoond door duitse Joden, die als dienstleiders waren aangesteld’, schrijft Johanna Schroot-Polak in haar memoires.¹⁷⁵⁷ Ook Shmu’el Hacoen herinnert zich dit privilege, de ‘veteranenwijk’, een ‘woonwijk’, met ‘kleine privé-woningen’, waar ‘intimiteit’ mogelijk was tussen een ‘privéman’ en een ‘privévrouw.’ ‘Hoe bestaat het!’¹⁷⁵⁸ Het Duits-nationale gevoel dat de *Alte Insassen* zouden hebben, wordt door Ab Caransa beschreven. Hij voegt aan zijn eerdere beschrijving van de arrogantie van deze joden ‘nog een extra dimensie’ toe; ‘door hun kennis van het Duits waarop ze zich in een omgeving die door Duitsers beheerst werd lieten voorstaan. Onbegrijpelijk was ook het Duits-nationale gevoel dat sterk onder hen leefde.’¹⁷⁵⁹ De nadruk in deze beschrijvingen ligt op de kleine klik van foute prominenten, *Dienstleiter* vooral, waarvan het (meest) kwalijke gedrag wordt beschreven in termen die verder gereserveerd worden voor de Duitse SS-ers in het kamp. ‘Schlesinger was een forse vent met een koud gezicht en een stierenkop. Hij was doorgaans gekleed in glimmende zwarte laarzen, een pofbroek en een leren jacket. Ware het niet vanwege zijn Davidster zou hij door hebben kunnen gaan voor een Duits officier’, schrijft Simon Hornman.¹⁷⁶⁰

¹⁷⁵⁵ Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 15.

¹⁷⁵⁶ Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 45, Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 183-184.

¹⁷⁵⁷ Schroot-Polak, ‘Mijn herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01.

¹⁷⁵⁸ Hacoen, *Zwijgende stenen*, 235, 259.

¹⁷⁵⁹ Caransa, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731. Zie ook Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 236, ‘Het was inderdaad moeilijk het Duitse element in veel van de vluchtelingen te ontkennen.’ Hij noemt enkele Duitse kenmerken, zoals gehoorzaamheid en discipline, waar hij Nederlandse tegenover zet, die positiever worden uitgelegd. Zie ook Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 16.

¹⁷⁶⁰ Hornman, memoires, HCKW, DO 1119, inv.nr. 12430, 4. Zie ook Roseboom, ‘Jood’, HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 19 over Gemmeker en de Joodse kampleiding: ‘Geflankeerd door zijn trouwe trawanten van de SS en niet te vergeten de joodse kampleiding. De laatsten in bijna dezelfde kleuren kleding gestoken als onze beulen.’

Emoties kunnen dus nog hoog oplopen, vooral als het persoonlijke grieven betreft. ‘Zijn wraak begon spoedig’, schrijft Elie Cohen over Dr. Spanier die hij verantwoordelijk hield voor zijn neergang in Westerbork wat uiteindelijk in zijn deportatie resulteerde.¹⁷⁶¹ Toch zijn ook veranderingen zichtbaar. Een term als ‘moffenjoden’ komt in latere memoires niet meer voor. De beschrijvingen zijn nog meer dan in de vroege verslagen onderdeel geworden van het eigen levensverhaal, waarbij er minder behoefte is aan aparte beschouwingen over de spanningen. De bekende punten van frictie worden wel beschreven, maar gaan vaak gepaard met nuance. ‘De Duitse opzet was meesterlijk gelukt: de Joden tegen Joden te gebruiken’, schrijft Clara Asscher-Pinkhof, maar ook meent ze dat er ‘veel Duitse Joden’ waren ‘samen met de Hollandse Joden, die nooit dit machts-spel mee zouden willen spelen en liever te gronde gingen dan dat ze hun zelf-respekt, hun ziel te gronde liet gaan.’¹⁷⁶² Ab Caransa schrijft: ‘onze criteria zijn in die jaren ook anders komen te liggen.’ Voor de oorlog hielpen zijn ouders Duits-joodse vluchtelingen, in de oorlog waren zij ‘verontwaardigd, dat zij, geboren Nederlanders, moesten vertrekken, terwijl een Alte Lagerinsassen gezin mocht blijven.’¹⁷⁶³

‘In het kamp had je ook de O.D., de ordedienst, die gevreesd werd’, schrijft Johanna Schroot-Polak. ‘Deze ordedienst bestond voor het merendeel uit duitse – en slechts enkele holl. Joden’, zo meent zij.¹⁷⁶⁴ Jacobus Valk beschrijft hoe OD-ers soms het eten in de barak uitdeelden. ‘Dan was het vaak uitkijken geblazen want het kwam wel eens voor dat je voor de tweede keer in de rij stond wat niet waar was. Het gevolg was dat men dan geen eten kreeg! Oók O.D.-ers waren Joden!’¹⁷⁶⁵ De handelswijze van de OD wordt door de meerderheid veroordeeld; toch zijn er ook neutrale beschrijvingen, en tonen sommige auteurs begrip voor

¹⁷⁶¹ Cohen, *Beelden uit de nacht*, 34, zie 31-33 voor zijn emotionele aanklacht tegen de Duitse joden in Westerbork. Zie voetnoot 1659, 370. Vergelijk H. J. van Collem, verslag, handgeschreven, 200, HCKW, DO 1118, inv.nr. 10041-01. ‘Na het vertrek van G. [Gemmeke; EM] hebben Hollandse Joodse kampgenoten die Nederlandse militaire officieren waren het “bestuur” van de “alte kampeinsaßen” (ik noem geen namen) overgenomen. Over de verhouding Holl.- Duitse Joden spreek ik ook niet!!’

¹⁷⁶² Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 183.

¹⁷⁶³ Caransa, stuk 3, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 18. Vergelijk Hacoen, *Zwijgende stenen*, 236, over de Duitse exploitatie van de tegenstellingen.

¹⁷⁶⁴ Schroot-Polak, ‘Mijn herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01.

¹⁷⁶⁵ Valk, ‘Concentratiekampkind’, NIOD, 244, inv.nr. 1383, 62, ook 59, 65. Vergelijk Schrijver, *Het meisje met de accordeon*, 29.

de moeilijke positie van de OD. Ronnie Goldstein-Van Kleef noemt de OD ‘aardig en behulpzaam’, Lies Polak geeft alleen een neutrale omschrijving.¹⁷⁶⁶

Verschillende Nederlands-joodse auteurs geven blijk van een dieper begrip voor de situatie van de Duitse joden vanuit een persoonlijke ontwikkeling. Otto Kallus’ *Blockälteste* was Duits en stond in deze functie tussen de Duitsers en het ‘einfache Volk’ in. Kallus beschrijft hoeveel angst en nijd deze figuur toen opriep; erop terugkijkend beschouwt hij de mensen in deze positie echter als de ‘elendste Gruppe Mensch’ in het kamp, zoals ze zich tussen twee groepen in bevonden.¹⁷⁶⁷ Ed van Thijn beschrijft de OD in zijn memoires vanuit zijn beleving als kind als ‘de ergste vijand.’ Evenmin is hij heel positief over Duitse joden in het kamp.¹⁷⁶⁸ Maar in een interview met mij gaf Van Thijn aan inmiddels anders, met meer begrip, naar deze groep mensen te kijken.¹⁷⁶⁹ Egodocumenten zijn momentopnamen, een auteur kan van mening veranderen of zegt niet alles in de tekst. Dat een deel van de auteurs bijvoorbeeld niets over de kwestie schrijft, hoeft nog niet te betekenen dat de problemen tussen Duitse en Nederlandse joden bij deze groep helemaal niet speelden.¹⁷⁷⁰ Een steeds groter deel van de auteurs betreedt een middenweg, waarin wel de verderfelijkheid van het systeem aan de orde komt, maar niet wordt ingegaan op specifieke actoren. Evelien van Leeuwen schrijft hoe de joden alles zelf deden, terwijl Lies Polak het heeft over de ‘mensonterende situatie’ van joden die joden in de trein moesten stoppen.¹⁷⁷¹

¹⁷⁶⁶ Goldstein-van Cleef, *Nog altijd*, 35, Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen stilte*, 46. Vergelijk Dwinger, ‘I remember’, HCKW, DO 943, inv.nr. 9056, 36: ‘The supervision was in the hands of the Jewish police, the Ordnungsdienst. They were quite strict, to say the least, but of course they were accountable to the SS in the camp. But the treatment was human compared with what I had experienced in the jail in Scheveningen.’

¹⁷⁶⁷ Kallus, *Als Junge im KZ Ravensbrück*, 43.

¹⁷⁶⁸ Van Thijn, *Achttien adressen*, 20, en eveneens 69 (tweede verblijf in Westerbork), waar de Duitse joden als ‘rustiger, minder dikdoenerig’ worden beschreven, ‘andere mensen geworden.’ ‘Er werd niet meer geschreeuwd en gesnauwd. Er waren ook minder Nederlandse ‘onderdanen’ om hun bevelen in ontvangst te nemen.’

¹⁷⁶⁹ Interview met Ed van Thijn van 6 mei 2008, waarin Van Thijn een toevallige ontmoeting beschrijft met een Duitse jood, jaren later, bij de opening van een Anne Frank-tentoonstelling in Toronto, waardoor zijn negatieve gevoelens veranderden. De Duitse jood zei hem: ‘Ik heb ook mijn leven. Ik heb mij er ook doorheen gesleept.’ Van Thijn: ‘Toen was het klaar. Toen was het klaar. Ja natuurlijk.’

¹⁷⁷⁰ Wat men in andere kampen heeft meegemaakt, ook met betrekking tot wat gevangenen elkaar konden aandoen, kan bijvoorbeeld meer indruk hebben gemaakt. Eerder haalde ik andere redenen aan waarom auteurs niet over de kwestie schrijven; sommigen verbleven te kort in het kamp, waren kind of strafgeval.

¹⁷⁷¹ Van Leeuwen, *Klein in memoriam*, 20, Auerbach-Polak, e.a., *Bewogen Stilte*, 46, 48. Zie ook Ilan-Onderwijzer, *Hun beeld staat mij bestendig voor ogen*, 36.

Voor de meerderheid van de Duits-joodse auteurs blijven de spanningen een onderwerp waar over wordt geschreven. Belangrijk bij deze auteurs is de verschuiving van een oudere naar een jongere generatie; kinderen van *Alte Insassen* en van Duitse joden die later naar Westerbork kwamen, gaan schrijven met soms heel andere accenten dan de voorgaande generatie. Westerbork was voor kindoverlevenden Hannelore Grünberg-Klein, Betty Gerard-Kubaschka en Marion Blumenthal-Lazan vooral een thuis, waar sommigen maar met moeite afscheid van konden nemen.¹⁷⁷² Dit realiseerden zij zich soms pas jaren later. ‘It is difficult to say when I first realized that my five years in Westerbork were “happy years” for me’, schrijft Betty Gerard-Kubaschka bijvoorbeeld.¹⁷⁷³ Dat zij als statenlozen na de oorlog door de Nederlanders en vooral door de Nederlandse joden zo slecht werden ontvangen, is voor deze kindoverlevenden moeilijk te begrijpen. ‘Velen van onze lieve Hollands joodse kamp – en leedgenoten zeiden toen: “Jullie komen niet naar Nederland terug, jullie zijn geen Nederlanders!” (...) Deze kreet van leedgenoten, die de diepste ellende met ons hadden meegemaakt, liet een blijvende en diepe indruk bij mij achter, die ik nooit zou vergeten’, schrijft Hannelore Grünberg-Klein.¹⁷⁷⁴ Over spanningen met andere kampingezetenen wordt door deze kinderen van *Alte Insassen* van het eerste uur niet geschreven.

Duits-joodse kindoverlevenden die pas later in Westerbork terechtkwamen, merken in hun memoires de spanningen wel op.¹⁷⁷⁵ Enkelen van hen hadden het geluk ingedeeld te worden bij de *Alte Insassen* (omdat ze ouders hadden die in 1942 al voor de overgang in Westerbork zaten), maar hun herinnering is over het algemeen anders dan die van de kinderen die al jaren in het vluchtelingenkamp hadden gewoond. Net als de oudere generatie in hun

¹⁷⁷² Zie paragraaf 6.2.2. Leven in vluchtelingenkamp Westerbork, 350.

¹⁷⁷³ Gerard-Kubaschka, ‘The pain of liberation’, HCKW, RA 1665.

¹⁷⁷⁴ Grünberg-Klein, ‘Zolang er nog tranen zijn’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 121. Vergelijk Gerard-Kubaschka, ‘The pain of liberation’, HCKW, RA 1665, ‘My mother, father and I and some others have no place to go. I am not Dutch, I am German by birth, my parents ad Polish and we have never lived in Holland before the war; this means, Holland has no place for us.’ Overigens ervoeren ook Duits-joodse kindoverlevenden die na 1942 in het kamp kwamen deze terechtwijzing. Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 27.

¹⁷⁷⁵ Shulamith Garbasz-Zimet en Ellen Eliel-Wallach, die beiden pas in 1942 na de overgang in het kamp kwamen, schrijven niet over de spanningen. Hun vaders bevonden zich echter al voor 1942 in het kamp en behoorden tot de *Alte Insassen*. Garbasz-Zimet werd lid van de *Schülerkreis*; ze beschrijft hoeveel geestelijke aansluiting haar familie vond bij de *Alte Insassen*, waaronder ook familie en oude vrienden waren. Garbasz-Zimet, ‘The Holocaust years’, HCKW, DO 825, inv.nr. 8588, 3-4, 7. Hetzelfde geldt voor Eliel-Wallach, die voordat ze naar Westerbork kwam, leefde bij Duits-joodse kennissen in Arnhem. Eliel-Wallach, *Voor mijn kleindochters*, 13-14.

vroege memoires schrijven de auteurs genuanceerd; omdat men beide kanten kent, zich vaak Nederlands voelt, is er meer begrip. ‘De uit Duitsland afkomstige joden haatten de Hollandse joden, omdat zij het destijds goed hadden gevonden – of beter gezegd – hadden aangemoedigd de Duitse vluchtelingen in kamp Westerbork te internen. De Hollandse joden op hun beurt waren kwaad op de Duitse joden, omdat ze als geboren Duitsers werden gezien als de oorzaak van het antisemitisme en omdat ze vaak de belangrijkste en invloedrijkste functies bekleedden in het kamp. Beide groepen waren het slachtoffer van de met veel succes door de Duitsers toegepaste verdeel-en-heerspolitiek’, analyseert Paul Siegel, toentertijd, in 1943, negentien jaar oud.¹⁷⁷⁶ Het kennen van Nederlandse joden in het kamp, en vooral van vóór het kamp, beïnvloedde de herinnering van deze Duitse joden aanzienlijk. Harry Fields schrijft hoe hij als geboren Duitser, maar grotendeels opgegroeid in Nederland beide groepen kon begrijpen. Toen Nederlandse joden in groten getale binnenstroomden, klampten ze hem aan om hulp. ‘Aangezien ik vloeiend Nederlands sprak en mezelf als Nederlander beschouwde, zag men mij als een onbevooroordeelde gesprekspartner’. Hoe frustrerend was het dat hij deze mensen niet kon helpen. ‘Het maakte me woedend en verdrietig dat ik niet meer kon doen dan proberen de zenuwen van wanhopige mensen tot bedaren te brengen’.¹⁷⁷⁷

Begrip voor beide kanten sluit nadruk op de misdragingen van een kleine groep van prominenten niet uit. Hierbij gaat het hen, net als Nederlands-joodse auteurs, niet om nationaliteitsverschillen, maar om misbruik van macht. ‘Oberdienstleiter Schlesinger en zijn discipelen bepalen wie van hun vriendjes mee moeten, zoveel mogelijk natuurlijk’, schrijft Fred Schwarz over de dienstreizen naar Amsterdam en het gekonkel over wie wel en wie niet mee mocht. Hij beseft op een gegeven moment hoe het in Westerbork zat: ‘De arbeiders gaan naar Auschwitz, de ‘upper ten’ gaat naar Theresienstadt of Bergen-Belsen, en diegenen die al de tijd de touwtjes in handen hadden blijven hier’.¹⁷⁷⁸ Gerhard Durlacher beschrijft verschillende *Dienstleiter* als ‘opgeblazen marionetten’ en Eddy Mannheim noemt Schlesinger een ‘corrupt persoon’, waarna hij aangeeft verschillende mensen te kennen die door Schlesinger ‘ruim te betalen’ de oorlog hadden overleefd.¹⁷⁷⁹ *Dienstleiter* als Schlesinger worden door deze Duits-joodse auteurs geregeld op eenzelfde manier beschreven als de

¹⁷⁷⁶ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 100-101.

¹⁷⁷⁷ Fields, *Turbulente tijden*, 101-102. Vergelijk Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 123, 138, over zijn groeiend begrip voor de grote stroom van Nederlandse joden en inzicht in de waarde van zijn status als *Alte Insasse*; hij kreeg zoals bekend een relatie met een Nederlandse, Carry.

¹⁷⁷⁸ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 133, 180.

¹⁷⁷⁹ Durlacher, *Quarantaine*, 26, Mannheim, ‘Herinneringen’, 24.

Duitse SS in het kamp. Zo schrijft Anny Sulzbach hoe Gemmeker gevolgd wordt door de joodse ‘Kommandant, der ebenfalls aussah wir ein SS-Mitglied in einer Art Uniform und hohen schwarzen Stiefeln.’¹⁷⁸⁰

Het optreden van de OD wordt overigens door haast alle Duits-joodse auteurs sterk bekritiseerd. ‘Hij was besmet met de gewelddadigheid van onze onderdrukkers, schreeuwde en sloeg en maakte sommige van zijn mannen tot verlengstuk van de bezetter’, herinnert Gerhard Durlacher zich *Dienstleiter* Arthur Pisk. Eddy Mannheim beschrijft dezelfde man als een ‘machtswellusteling’, waarna hij het optreden van de OD bij de ontruiming van het Apeldoornsche Bos omschrijft.¹⁷⁸¹ Hannelore Grünberg-Klein beschrijft de OD met de bekende term ‘Joodse SS.’¹⁷⁸² Enkele auteurs zijn milder in hun oordeel. Zo benadrukt Harry Fields de tragedie van het geheel, ‘waarbij Joden werden gedwongen hun eigen lotgenoten de trein in te drijven’, terwijl Fred Schwarz niet zonder empathie schrijft over de mentale toestand van de jongens die hadden geholpen bij het leeghalen van het Apeldoornsche Bos.¹⁷⁸³

De OD komt in een heel ander licht te staan als het een ex-OD’er is die over zijn werk in het kamp schrijft. Werner Bloch, voormalig wachtkommandant, laat zien hoe hij in zo’n positie is terechtgekomen – ‘Wat had jij gedaan?’ vraagt hij telkens aan de lezer – om het beeld van het werk in positieve zin bij te stellen.¹⁷⁸⁴ ‘De verwijten achteraf over het gedrag van de oude kampingezetenen die zich vastklampten aan hun functies, zijn naar de mening van de schrijver veelal ongegrond en hypocriet’, aldus Bloch. ‘De fundamentele vraag die iedereen zichzelf zou moeten stellen blijft: Wat had ik gedaan als ik in de schoenen van de ander had gestaan?’¹⁷⁸⁵

¹⁷⁸⁰ Sulzbach, *Eine Deutsche Jugend*, 99. Vergelijk Grünberg-Klein, ‘Zolang ik nog tranen heb’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 78, waar ze Schlesinger beschrijft als ‘een enge, angstaanjagende man met zijn hoge, zwarte laarzen en zijn Hitlersnor.’

¹⁷⁸¹ Durlacher, *Quarantaine*, 4, Mannheim, ‘Herinneringen’, 26.

¹⁷⁸² Grünberg-Klein, ‘Zolang ik nog tranen heb’, HCKW, DO 1123, inv.nr. 10643, 62. Vergelijk Fields, *Turbulente tijden*, 104, en Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 111-112.

¹⁷⁸³ Fields, *Turbulente tijden*, 104, Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 130-131

¹⁷⁸⁴ Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, 38-45. Net als in zijn net naoorlogse verslag beschrijft Bloch hoe hij als wachtcommandant probeerde de OD een soort buffer te laten zijn tussen de SS en de kampbevolking, bijvoorbeeld door bij transporten een tactiek van schreeuwen tegen de vertrekkenden te ontwikkelen, zodat ze opschoten en niet door de SS de trein in werden geslagen.

¹⁷⁸⁵ *Ibid.*, 39.

In late memoires zijn dus verschillende posities te onderscheiden, al naar gelang (individuele) achtergrond en dispositie. Directe emotie heeft bijna geheel plaatsgemaakt voor reflectie op de gebeurtenissen; op de betekenis hiervan zal in het vervolg dieper worden ingegaan. Bovendien behoren de auteurs steeds meer tot Ottensteins middenklasse. De enkele (vooral Duitse) joden met hoge posities in het kamp die vlak na de oorlog schreven, zijn inmiddels gestorven of laten niet meer van zich horen.¹⁷⁸⁶ De gradueel toenemende nadruk van alle auteurs, Duits en Nederlands, op het slechte gedrag van deze prominenten dat steeds lossier gaat staan van hun nationaliteit, kan als voornaamste ontwikkeling worden genoemd. De meeste van deze prominenten waren weliswaar van Duitse afkomst, maar het gaat deze auteurs veeleer om wat deze prominenten hebben gedaan, en om wat er in het algemeen gebeurt als mensen worden opgesloten in een gedwongen kampgemeenschap, waar de één de macht over de ander krijgt. De spanningen tussen Duitse en Nederlandse joden, tussen prominenten en niet prominenten, kortom tussen verschillende standen, worden gezien als een verschijnsel dat haast onvermijdelijk is onder dergelijke omstandigheden.

6.5. PROMINENTEN VERSUS NIET-PROMINENTEN IN BREDERE CONTEXT

In hoeverre zijn de ontwikkelingen in beleving en herinnering van de verschillende standen van kampingezetenen typerend voor Westerbork? In deze paragraaf wil ik de beschreven ontwikkelingen in een bredere (internationale) context plaatsen. Hoe stonden gevangenen in verschillende kampen tegenover elkaar? Met wat voor verklaringen komen andere wetenschappers voor onderlinge spanningen en tegenstellingen in en na de oorlog? Wat kan er ten slotte worden geconcludeerd op een meer abstraherend niveau over de persoonlijke beleving van en herinnering aan dergelijke processen van in- en uitsluiting in een per definitie moreel ambigue kamphiërarchie?

Westerbork was niet het enige kamp waar de Duitsers macht delegerden aan bepaalde groepen van gevangenen. In hoofdstuk twee besprak ik hoe zogenaamde *Funktionshäftlinge* in alle kampen werden aangesteld.¹⁷⁸⁷ Historica Karin Orth schrijft dat hun heerschappij een centraal thema is in de persoonlijke berichten van kampoverlevenden. In hun memoires en verslagen verschijnen deze kapos en blokoudsten niet zelden als bruter en brutaler dan de SS;

¹⁷⁸⁶ Uitzondering is Elie A. Cohen. Vergelijk Waxman, *Writing the Holocaust*, 105, waar ze schrijft dat het grootste deel van de vroege getuigen min of meer belangrijke posities in het joodse verzet en de kampen hadden.

¹⁷⁸⁷ Hoofdstuk twee 'Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen', 52-53.

net als in de beschrijvingen in memoires van Westerbork-overlevenden.¹⁷⁸⁸ Bernhard Strebel merkt iets soortgelijks op in zijn onderzoek naar *Lagerältesten* in Ravensbrück, en ook Lutz Niethammer constateert hoe men in overlevingsberichten ‘Anklagen an die Adresse einzelner Kapos oder auch deutscher, die Funktionsstellen beherrschender Häftlingsgruppen’ heeft gericht.¹⁷⁸⁹ Jolande Withuis onderzocht hoe verschillende groepen Nederlandse kampoverlevenden na de oorlog elkaars verleden en heden betwistten, waarbij prominente functies niet onbesproken bleven.¹⁷⁹⁰ In het proefschrift van Marieke Meeuwenoord over Kamp Vught staan verschillende groepen van kampingezetenen centraal, onder wie *Funktionshäftlingen*. Zij laat op heldere wijze zien hoe deze prominenten in de verschillende subkampen gedeeltelijk anders functioneerden en soms meer, soms minder macht over andere gevangenen uitoefenden.¹⁷⁹¹

Ook in het eerder genoemde joodse arbeidskamp Starachowice bestonden er grote spanningen tussen prominente en niet-prominente kampingezetenen. Interessant in vergelijking met Westerbork is dat de herinnering aan het kamp naast de Duitse kampcommandant gedomineerd wordt door het hoofd van de joodse kamppolitie. Net als bij Westerbork wordt de ‘onnodigheid’ van het machtsmisbruik streng veroordeeld, aldus historicus Christopher Browning.¹⁷⁹² De beschrijvingen van de kamppolitie die in haar

¹⁷⁸⁸ Orth, ‘Gab es eine Lagergesellschaft’, 109, geparafraseerd in vertaling. Vergelijk Browning, *Remembering survival*, 119, waar hij aanhaalt hoe verschillende overlevenden van arbeidskamp Starachowice de joodse kamppolitie als erger dan de Duitsers beschreven.

¹⁷⁸⁹ Bernhard Strebel, ‘Unterschiede in der Grauzone?: über die Lagerältesten im Frauen- und Männerlager des KZ Ravensbrück’, in: Herbert Diercks, Claus Füllberg-Stolberg, Detlaf Gabre e.a., *Abgeleitete Macht – Funktionshäftlinge zwischen Widerstand und Kollaboration, Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland*, Heft 4, (Bremen: Edition Temmen 1998) 57-69, 62-63, Niehammer, ‘Häftlinge und Häftlingsgruppen im Lager’, 1046.

¹⁷⁹⁰ Withuis, *Na het kamp, vriendschap en politieke strijd*.

¹⁷⁹¹ Meeuwenoord, *Mensen, macht en mentaliteiten*, vooral hoofdstuk 2 ‘Tussen hoop en vrees: de komst van de eerste gevangenen’, paragraaf 9 ‘De gevangenenleiding in het Judenauffangslager: managen zonder macht’ 109-120, en hoofdstuk 5: Het Schutzhaftlager: ‘Je was daar Hollander’, 232-277. In haar conclusie schrijft Meeuwenoord, 366, ‘Mede door de verschillende soorten van dwang in de subkampen, in combinatie met factoren als de levensomstandigheden en de toekomstverwachting – deportatie of vrijlating – en de voor ieder subkamp specifieke omstandigheden, ontwikkelden de afdelingen ieder een eigen dynamiek wat betreft de hiërarchische structuren en sociale stratificatie.’

¹⁷⁹² Browning, *Remembering Survival*, 118-119. ‘More generally’, schrijft Browning, ‘Wilczek and the other most privileged Jews were seen as the cause and beneficiaries of a camp culture of corruption, favoritism,

handelen soms nog gewelddadiger dan de Duitse bezetter leek op te treden, doen denken aan de manier waarop voormalige Westerborkers zich de OD herinneren.¹⁷⁹³

Psychologe Revital Ludewig-Kedmi merkt in haar proefschrift over morele dilemma's van joodse *Funktionshäftlinge* op, hoe deze groep in het algemeen een zeer betwiste plek in de (Israëlische) herinnering inneemt. In de veelzeggende paragraaf “‘Jeder von ihnen had gemordet’, Gesellschaftlicher Ruf der Funktionshäftlinge’ beschrijft zij hoe deze overlevenden lijden onder een slechte maatschappelijke reputatie. Zij onderzocht in hoeverre negatieve uitingen over deze groep in relazen van Holocaustoverlevenden voorkwamen en telde in het Yad Vashem-archief alleen al meer dan 400 uitspraken vergelijkbaar met die in de titel van de paragraaf.¹⁷⁹⁴

De verschillende standen in Westerbork, net als de negatieve gevoelens over en weer, staan dus niet op zich. Tegelijkertijd maakte de situering van het kamp, tussen het gewone leven in Nederland en de brute kampen in het oosten in, Westerbork heel eigen. Literatuurwetenschapster Bettine Siertsema oppert de these dat juist in een kamp waar de levensomstandigheden en behandeling bij lange na niet zo slecht of brutaal waren als in de kampen in het oosten, het kwalijke gedrag van de (overwegend Duits)-joodse prominenten, extra discutabel was. In Westerbork had men nog zijn of haar eigen naam en eigen kleren, en de gelijkenis met de gewone maatschappij was nog duidelijk zichtbaar.¹⁷⁹⁵ Dat is volgens Siertsema een van de redenen waarom de gevoelens over de prominente Duitse joden in Westerbork lange tijd heel negatief blijven, vooral bij auteurs die alleen over Westerbork, en

bribery, hierarchy, and inequality that was distinctly more pervasive in Starachowice than in other camps the prisoners experienced.’

¹⁷⁹³ Ibid., 119.

¹⁷⁹⁴ Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 38-40. De stemming tegenover joodse *Funktionshäftlinge* zou in de jaren vijftig zo negatief zijn geweest, dat ‘Magda Blau-Hellinger, die Lagerälteste in Auschwitz war, Israel in den 50er Jahren verlassen hat, wie sie in ihrer Zeugenaussage in Yad-Vashem erzählt.’ Zij kon de psychische belasting en dreigementen niet langer verdragen.

¹⁷⁹⁵ Siertsema, *Uit de diepten*, 582. Siertsema schrijft ‘in vergelijking met de Duitse en Poolse kampen zal in Westerbork, met zijn minder nijpende omstandigheden, minder gevoeld zijn dat het deel uitmaken van de grijze laag een noodzakelijke overlevingsstrategie was, al blijkt dat achteraf wel degelijk het geval te zijn geweest, maar minder direct zichtbaar.’ Het is juist op een plek, 572, ‘waar de levensomstandigheden al met al het minst nijpend waren’ waar zelfverrijking en machtsmisbruik strenger worden veroordeeld, ‘kennelijk omdat er minder noodzaak voor was, en misschien ook omdat de afstand tot de prominenten als minder groot ervaren werd dan in de andere kampen.’

niet ook over andere kampen schrijven.¹⁷⁹⁶ Uit mijn onderzoek bleek echter het tegenovergestelde, gevoelens in memoires worden juist steeds minder negatief. Ook is het maar de vraag in hoeverre dit gevoel van gespletenheid eigenlijk voor het kleine groepje van Duits-joodse prominenten gold. In de zojuist beschreven ontwikkeling naar een genuanceerdere kijk op zaken benadrukken (Nederlands-joodse) auteurs juist steeds meer de bijzondere status, de internering in een kamp áfgesloten van de buitenwereld, van dit groepje kampingezetenen. Deze mensen leefden juist niet met één been nog in de gewone samenleving, beseffen auteurs in late memoires steeds meer. Zij waren al vier jaar lang opgesloten (en vergeten) en de enige manier om niet op transport te hoeven gaan, was in Westerbork zien te blijven. Zij vochten voor de eigen overleving en dat is iets waar auteurs van memoires in toenemende mate begrip voor hebben.

Historicus Gie van den Berghe bekijkt de tegenstellingen tussen de verschillende standen van kampingezetenen vanuit een ander perspectief, dat van prominente oudgedienden versus niet-prominente nieuwkomers. De wrok die de oudgedienden tegenover nieuwkomers voelden was groot. Als één van de belangrijkste oorzaken voor de afwijzende houding tegenover nieuwkomers noemt Van den Berghe ‘dat ze als indringers, als concurrenten in de strijd om macht, voedsel en overleving werden beschouwd.’¹⁷⁹⁷ In het geval van Westerbork werden de Nederlandse nieuwkomers door de Duitse oudgedienden gezien als indringers in de strijd om de goede posities die mensen vrijwaarden van onmiddellijk transport.¹⁷⁹⁸ Een

¹⁷⁹⁶ Siertsema, *Uit de diepten*, 568, 572-573, 582. Dit in vergelijking met niet-joden uit deze ‘grijze laag’ - ‘grijze laag’ is een term van Primo Levi, voor die gevangenen die tussen de grote massa en de SS instonden vanwege hun functies in de organisatie van het kamp. ‘Grijze zone’ is wellicht een betere vertaling, zoals ook wordt gebruikt in de engelse vertaling van het laatste deel van Levi’s memoires. Primo Levi, *The Drowned and the Saved*, transl. Raymond Rosenthal, (New York: Summit Books 1988), hoofdstuk 2 ‘The gray zone’, 36-70. Voor een discussie op meerdere niveaus over de ‘grijze zone’ zie Jonathan Petropoulos en John K. Roth (red.), *Gray Zones: Ambiguity and Compromise in the Holocaust and its Aftermath*, (New York/Oxford: Berghahn Books 2005).

¹⁷⁹⁷ Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 194.

¹⁷⁹⁸ *Ibid.*, 202-203. ‘Vele auteurs van vroege getuigenissen stellen uitvoerig de “kwaliteiten” van het eigen volk of de eigen politieke factie tegenover de “gebreken” van de anderen’, geeft Van den Berghe daarbij aan. Bepaalde nationaliteiten hadden het ook ‘minder slecht dan andere en konden dus voorwerp van nijd en afgunst worden.’ Tegelijkertijd stelt Van den Berghe, zoals ook in de voorgaande paragrafen over Westerbork is beschreven: ‘De schijnbaar alleen met nationaliteit samenhangende onlustgevoelens kunnen meer uitstaan gehad hebben met bepaalde kamptoestanden. Bijvoorbeeld het feit dat Duitse gevangenen [hij spreekt hier vooral over

belangrijk verschil tussen oudgedienden en nieuwkomers volgens Van den Berghe waren de morele dilemma's die juist nieuwelingen zouden ondervinden. Zijn these is dat (prominente) oudgedienden zich meer de realiteit van de kampsamenleving hadden eigen gemaakt. Beter dan (niet-prominente) nieuwkomers beseften zij dat zij een aan de situatie aangepaste moraal moesten ontwikkelen en ook hadden ontwikkeld, waardoor acties die in de gewone samenleving zouden worden afgekeurd, in het kamp een andere betekenis kregen. Er was voor deze oudgedienden minder discrepantie tussen de waarden van buiten het kamp en de nieuwe waarden binnen het kamp; althans zij hadden zich deze laatste eigen gemaakt, terwijl nieuwkomers zich nog met één – geestelijk – been buiten het kamp bevonden, en daardoor ook ná het kamp met genoemde discrepantie bleven worstelen.¹⁷⁹⁹ In hun egodocumenten zouden deze verschillen tot uiting komen 'wat betreft motief, vorm en inhoud van de getuigenis.'¹⁸⁰⁰

Gezien het veelal apologetische karakter van veel van de memoires van prominente oudgedienden gaat dit voor Westerbork niet op. Ook Revital Ludewig-Kedmi's onderzoek spreekt deze these tegen; op zijn minst toont zij aan dat achter een schijnbaar probleemloze omgang met de eigen prominente positie in het kamp toch een onzekerder zelfbeeld kan schuilgaan. Zij onderzocht middels interviews hoe deze mensen met hun positie als prominent zijn omgegaan, en spreekt van 'Moraldillemmas', waaraan deze overlevenden lijdten. Men had als *Funktionshäftling* de keuze uit twee morele principes die niet gelijktijdig te vervullen waren. Immers, in ruil voor medewerking verkreeg men bescherming voor zichzelf en de naaste familie, maar dit sloot bescherming voor de bredere gemeenschap uit en vice versa.¹⁸⁰¹ Om met zichzelf te kunnen leven (tijdens, maar vooral na de onmogelijke beslissingen die men moest nemen), zoeken deze mensen naar psychische omgangsstrategieën, waarbij ze

niet-joodse gevangenen; EM] bijna alle sleutelposities in het kamp bezetten en het daardoor iets minder slecht [of veel minder slecht; EM] hadden dan de anderen.'

¹⁷⁹⁹ Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 329-332, 337, 339; over oudgedienden, prominenten, 340-343; over nieuwkomers. Ook andere auteurs, vooral overlevenden die later zowel als 'insider' en wetenschapper over het leven in de kampen schreven, berichten over deze groepen en de veranderde moraal. Onder andere Bettelheim, *The informed heart*, 159-175, over nieuwe en oude ingezetenen en de langzame adaptatie aan het kampleven en de kammoraal, Des Pres, *An Anatomy of Life in the Death Camps*, onder andere 99-100, 115-116 over veranderde moraal, Pawelczynska, *Values and Violence*, 138-141 over 'clash' van waarden. De meeste auteurs schrijven overigens over de concentratie- en vernietigingskampen, waar de omstandigheden veel en veel slechter waren dan in Westerbork.

¹⁸⁰⁰ Van den Berghe, *Met de dood voor ogen*, 412-413, 337.

¹⁸⁰¹ Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 16.

zichzelf (weer) als moreel goed kunnen zien, en dit ook in de ogen van anderen (weer) zijn.¹⁸⁰² Ludewig-Kedmi is tot een reeks aan mogelijke omgangsmodellen met morele dilemma's gekomen, waarin bepaalde zelfbeelden, omgangsstrategieën en vertelstrategieën telkens terugkeren.¹⁸⁰³ Enkele omgangsstrategieën die Ludewig-Kedmi beschrijft, zijn ook van toepassing op de pogingen van sommige Westerborkse prominenten om met hun verleden om te gaan.

Kurt Schlesinger bijvoorbeeld zou in Ludewig-Kedmi's analyse wellicht bij het type 'Die Stolze Kapofrau' worden ingedeeld, die zichzelf als heldin – in Schlesingers geval als held – beleeft en zich voor anderen inzet, waarbij de ambivalentie van de positie wordt verdrongen.¹⁸⁰⁴ De wijze waarop Schlesinger de installering van een joods zelfbestuur als 'Pufferstellung' beschrijft – bijna als een verzetsdaad – alsmede zijn pogingen om middels zijn functie zoveel mogelijk mensen te helpen zonder in te gaan op de schaduwkanten van zijn positie, wijzen in die richting.¹⁸⁰⁵ Bij Werner Bloch, een voormalig OD'er, spelen gedeeltelijk andere mechanismes. Hij beschouwt zijn werk als wachtcommandant die 'de jongens die zo graag soldaatje of agentje wilden spelen' in toom hield, ten dele als een vorm van verzet, van *agency*.¹⁸⁰⁶ Hij is heel expliciet in zijn verdediging, waarbij hij vooral wil laten zien dat hij zijn best heeft gedaan en niet verkeerd heeft gehandeld – hij kón niet anders.¹⁸⁰⁷ Het

¹⁸⁰² Dat is wat mensen willen, meent Ludewig-Kedmi. Zij geeft twee motivaties aan waarom mensen zich moreel gedragen. Allereerst, als interne motivatie: 'nämlich uns vor uns selbst als moralisch zu erleben.' En als externe motivatie 'von anderen als moralische Akteure wahrgenommen zu werden.' Ibid., 57.

¹⁸⁰³ Ibid., hoofdstuk 'Bewältigungsstrategien jüdischer Funktionshäftlinge und ihrer Kinder', 305-341, vooral 305-324.

¹⁸⁰⁴ Ibid., 312.

¹⁸⁰⁵ Schlesinger, 'Persoenlicher Bericht', NIOD, 250i, inv.nr. 511, 5. Schlesingers verweer kan ook worden vergeleken met dat van Nederlandse bestuurders in de oorlog, zoals beschreven in Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*, (Amsterdam: Balans 2006).

¹⁸⁰⁶ Bloch, *Confrontatie met het noodlot*, 43. 'Binnen de OD was er een kleine leidende groep die zich tot taak had gesteld om deze organisatie zo veel mogelijk te laten functioneren in het belang van de joodse kampbewoners. (...) Het parool was, dat alles op alles moest worden gezet om te voorkomen dat de leden van de OD en de kampbewoners tegen elkaar werden uitgespeeld.' Bloch schrijft hoe hij en andere de mensen 'goede instructies' gaf en hen op 'hun menselijke waardigheid' attendeerde in hun werk bij de OD. Ook beschrijft Bloch, 43-44, over hoe de OD bij het transport expres tegen de vertrekkenden schreeuwde, zodat de SS zich er niet mee zou gaan bemoeien. Vergelijk Des Pres, *The Survivor*, 117, die spreekt over 'strategische imitatie' van de Duitsers door kampingezetenen. Zie ook Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 318 over de vertelstrategie van het 'Umdeuten von negativen Aspekten des eigenen Handelns.'

¹⁸⁰⁷ Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 318.

vertelpatroon dat inhoudt dat ‘de anderen’ ‘de slechte kapos’ waren, is één van de meest typerende pogingen om het morele zelfbeeld van *Funktionshäftlinge* te herstellen, aldus Ludewig-Kedmi.¹⁸⁰⁸ Werner Bloch beschrijft zijn keuze voor de OD daarnaast in de derde persoon, waardoor er – voor zowel de lezer als hemzelf – een grotere afstand ontstaat tussen zijn handelingen als OD-er en hem als persoon.¹⁸⁰⁹ Bloch is zich, meer dan Schlesinger, bewust van de schaduwkant van zijn functie, al benadrukt hij ook zijn acties ten goede; hij lijkt op wat Ludewig-Kedmi ‘der solidarische Kapo’ noemt.¹⁸¹⁰

Ook Hans Ottenstein noemt het anderen kunnen helpen als motivatie voor het op zich nemen van een prominente functie.¹⁸¹¹ Ottensteins vertelpatroon lijkt veel op het zeldzame ‘Ambivalenz Aushalten’, waarbij de persoon in kwestie het mentaal vermogen en de kracht heeft zonder ernstige psychische problemen met de eigen morele en amorele handelingen uit het verleden om te gaan.¹⁸¹² Ook in memoires van Nederlandse prominenten, zoals Elie Cohen en Marinus Frankenhuis, zijn dergelijke omgangsstrategieën te vinden.¹⁸¹³ Belangrijk

¹⁸⁰⁸ Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 315. Ook Herman Anspacher benadrukt de eigen positieve handelswijzen, zijn *agency*. Anspacher, verslag, NIOD, 250i, inv.nr. 494.

¹⁸⁰⁹ *Ibid.*, 318. Zie dit hoofdstuk, 390, 399, voor Blochs verdediging.

¹⁸¹⁰ Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 313.

¹⁸¹¹ Ottenstein, ‘Lager westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 93. Het is zelfs het eerste voordeel dat hij noemt van het prominent zijn, vóór het voordeel van het *gesperrd* zijn, al kan dit ook onderdeel zijn van een (zelf)verdediging, of wellicht verdringing.

¹⁸¹² Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 319. Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 93, ‘Prominent zijn bood positieve en negatieve aspecten. Negatief, omdat je uit de aard der zaak in contact moest komen met de Duitsers, in casu met de kampcommandant. Verder betekende het: timmeren aan de weg, dus critiek uit eigen kring en (psychologisch minder zwaar op te nemen, maar feitelijk natuurlijk veel en veel gevaarlijker) van de zijde der S.S.. Verder moest je de verantwoording op je nemen, waartegen niet iedereen opgewassen bleek.’ Waarna hij de positieve kanten bespreekt, maar ook het ‘manus manum lavat’, ‘de kans om te knoeien, te “organiseren”, zich te laten vleien, accepteren van persoonlijke voordelen en cadeaux.’ Herman Schliesser beschrijft ook veel van zijn acties als prominent kampingezetene als een vorm van verzet (wat het gedeeltelijk ook is geweest) maar hij is veel minder vaardig met de pen dan Ottenstein en gaat weinig expliciet op de morele dilemma’s in. Schliesser, ‘Fuenf Jahre Westerbork’, HCKW, RA 1103.

¹⁸¹³ Elie Cohen bijvoorbeeld, die behoorlijk zelfkritisch is, maar ook uitgebreid uitlegt hoe hij tot bepaalde keuzes (als transportarts bijvoorbeeld) en acties (mensen niet meer *transportunfähig* verklaren, omdat hij dan zichzelf en zijn gezin in gevaar bracht) is gekomen. Cohen, *Beelden uit de nacht*, 24-31. Marinus Frankenhuis, ex-OD’er, stelt expliciet dat er toen hij bij de OD was geen misstanden voorkwamen. De OD hielp mensen juist. Hij is verontwaardigd hoe weinig aandacht er door Loe de Jong (waartegen hij zijn stuk richt) wordt besteed aan de ‘werkelijke satans van joodse origine’. Dit lijkt sterk op de vertelstrategie van ‘de anderen waren de slechte kapos.’ Marinus Frankenhuis, memoires en enkele brieven aan De Jong, 1980, HCKW, RA 1231.

voor het behoud van het morele zelfbeeld en voor een succesvolle omgang met de morele dilemma's, is het gevoel tegenover anderen solidair en/of loyaal te zijn geweest, schrijft Ludewig-Kedmi. Want als dat het geval is, kan men zichzelf als een *moreel persoon* in een context van dwang beschouwen en kan men met de daaruit voortvloeiende dilemma's (leren) omgaan.¹⁸¹⁴ Elie Cohen zou in Ludewig-Kedmi's ogen zoveel moeite hebben met zijn prominent-zijn, omdat hij meent niet loyaal te zijn geweest. Dit kan leiden tot de zogenaamde overlevingsschuld, 'survivor's guilt.'¹⁸¹⁵

(Voormalige) prominenten zijn niet de enigen die over (verlies van) moraal in het kamp schrijven. Vaak doet een auteur van een egodocument na een beschrijving van (het gedrag van) een prominente jood een uitspraak over 'de' mens. Mirjam Bolle schrijft in haar dagboekbrieven over 'het geval Heertje', een Nederlandse jood die er door een Duitse werd uitgewerkt, om te concluderen 'Zo is het bij ons. De ene jood stuurt de andere op transport. Het is ver met ons gekomen.'¹⁸¹⁶ 'Talloze Joden, ook beschaafde, ontwikkelde Joden, blijken zich niet te generen en te graaien in het bezit dat eens aan andere Joden heeft toebehoord en waarvan zij beroofd zijn en waaraan soms bloed kleeft', schrijft Philip Mechanicus in zijn dagboek naar aanleiding van het opengestelde magazijn. 'Ook Frau Schlesinger niet, die zich "die schönsten Sache" laat sturen. Ook de opzichter niet, die zich bij Schlesinger een wit voetje zoekt door diens vrouw te begiftigen', voegt hij toe.¹⁸¹⁷ Sally de Jong concludeert na zijn bespreking van de Duits-joodse prominenten: 'In moreel opzicht was dat dan ook een modderpoel. Offervaardigheid, naastenliefde, onbaatzuchtigheid, alles verdween in het niet tegen het eene sentiment: het zelfbehoud. In deze "struggle for life" overleefde diegene, die het meest fit was, om onscrupuleus te werk te gaan.'¹⁸¹⁸ Inge Gassmann-Baumann ten slotte schrijft in haar memoires: 'Er waren joden bij, die zich erger gedroegen dan de Duitse staf van het kamp, die corrupt waren en bijvoorbeeld vooral leúke vrouwen "zurückstellten".'¹⁸¹⁹

¹⁸¹⁴ Ludewig-Kedmi, *Opfer und Täter zugleich?*, 307, sich als moralische Person im Zwangskontext erleben zu können.'

¹⁸¹⁵ Ibid. 307-311, vooral 310.

¹⁸¹⁶ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 152, dagboek aantekening van 19 juli 1943.

¹⁸¹⁷ Mechanicus, *In dépôt*, 132-133, dagboek aantekening van 20 augustus 1943.

¹⁸¹⁸ De Jong, 'De ondergang van het Nederlandsche Jodendom', stuk 'Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 493, 2.

¹⁸¹⁹ Gassmann-Baumann, 'Memoires', HCKW, RA 767, 14.

Ook Siertsema stelt in haar onderzoek vast dat met name het gedrag van prominente joden aanleiding was voor uitspraken over ‘de’ mens.¹⁸²⁰ Vooral hún amorele, slechte gedrag, en de dubbelheid van hun positie, werden als exemplarisch gezien voor wat de kampen met ‘de’ mens deden.¹⁸²¹ Geen wonder dat deze prominenten een terugkerend onderwerp zijn. Nog meer dan in dagboeken en brieven was dit, volgens Siertsema, het geval in memoires, waarin reflectie op het verleden centraal staat. Ludewig-Kedmi gaat nog verder en vermoedt dat het merendeel van de overlevenden vroeg of laat voor morele conflicten heeft gestaan, conflicten die nog steeds een rol kunnen spelen na de oorlog.¹⁸²²

Veel overlevenden hadden zich in meer prominente posities bevonden, ook in Westerbork. Alleen al het feit dat iemand langer in het doorgangskamp verbleef dan de twee dagen van het transportproletariaat, bracht morele vragen met zich mee. Iedereen leek gedwongen te worden onmogelijke keuzes te maken. Wat hielden die onmogelijke keuzes in? Hoe schrijven kampingezetenen over de morele dilemma’s die zij ondervonden? De kwestie van het al dan niet gepleegde verzet, oftewel *agency*, uit het vorige hoofdstuk, speelt in de beantwoording van deze vragen een belangrijke rol.

6.6. ‘DE’ MENS IN WESTERBORK

Zodra je Westerbork binnenstapte, was het gewone leven, met haar oude vertrouwde, morele regels voorbij. Westerbork was een andere wereld. Hélène Wolff weet dit breukgevoel in haar brieven aan vrienden goed uit te drukken. ‘Ik lees de sprookjes van Andersen. We kunnen ze hier beter begrijpen, omdat alles, dat eens realiteit was, opgehouden heeft te bestaan. We leven als ’t ware op een andere planeet.’¹⁸²³ ‘De oude normen van het fatsoen zijn vervaagd of verdwenen’, schrijft Philip Mechanicus in zijn dagboek, ‘in een samenleving, waarin geen persoonlijk bezit bestaat, waarin iedereen die bij de bron zit neemt wat hij verkrijgen kan, waarin iedereen, of bijna iedereen, die tekort komt, of voor tekort vreest, van een grote hoop afneemt zonder dat de samenleving zelf zich daartegen verzet, of zonder dat de ordebewakers streng optreden, die zich trouwens aan hetzelfde kwaad schuldig maken. Zij – in de éérste

¹⁸²⁰ Siertsema, *Uit de Diepten*, 227 over dagboeken, 573, 579, eindbalans, waar ze alle egodocumenten naast elkaar legt, zowel joodse als niet-joodse.

¹⁸²¹ Ibid., 579. ‘Dat brengt tot de voorzichtige conclusie dat de grijze laag met zijn dubbele positie van slachtoffer en dader beide als min of meer representatief gezien wordt voor de mens als zodanig.’

¹⁸²² Ibid., 308.

¹⁸²³ Brief van Hélène Wolff van 1 juni 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889. Vergelijk brief van 27 augustus 1943. ‘Je brief bracht me even in ’t werkelijk leven, waar je hier totaal niets van merkt.’

plaats.’¹⁸²⁴ En: ‘In de wereld, waaruit ik nog maar pas ben gekomen, pleegt men zijn beloften te houden’, schrijft Nora Keizer in 1948. ‘In het kamp zal ik leren, dat zoiets daar over het algemeen maar zeer sporadisch voorkomt.’¹⁸²⁵ Werner Löwenhardt, ten slotte, merkt in zijn memoires meer dan vijftig jaar later op: ‘Er werd volop gerommeld. (...) In het kamp was bijna alles mogelijk.’¹⁸²⁶

‘t Allerslechtste in alle mensschen komt boven, in zoo’n overcompacte samenleving, waar een ieder in elk opzicht tot ’t uiterste is geprikkeld’, schrijft Hélène Wolff.¹⁸²⁷ ‘Alles is hier corrupt tot in het uiterste.’ Mirjam Bolle is ontzet over hoe mensen zich gedragen nadat een transport is vertrokken. ‘En dan de mentaliteit van de achtergeblevenen! Als de raven zijn ze op de goederen die de mensen moesten achterlaten.’ Al helpt iedereen wel met ‘pakken en een heleboel geven van hun eigen spullen als er iets te kort is.’¹⁸²⁸ ‘Want bittere haat en afgunst begon zijn hoofd in deze gemeenschap op te steken. Hoe hebben de Duitsers hun uitmoordingswerk gedaan. Niet alleen hen die ze doodden, ook hen die bleven leven hebben ze niet veel gespaard. Want de meest slechte, en vaak sluimerende, eigenschappen der mensen komen in deze opeenzamelingen, waar honger en vervuiling heersen, op’, schrijft Julie Bial-Spitz in 1950.¹⁸²⁹

Er zijn voorbeelden te over van beschrijvingen van wat Westerbork met ‘de’ mens deed. Vooral ‘de ander’ wordt beschreven en voornamelijk de prominente ander. Philip Mechanicus benadrukte bijvoorbeeld dat het vooral ‘zij’, de ordebewakers, waren, die zich aan roof schuldig maakten. Mirjam Bolle schreef als verontruste toeschouwer over de mentaliteit van de achtergeblevenen. Veel auteurs zijn van mening dat deze mensen anders hadden moeten handelen. In de psychologie wordt algemeen aangenomen dat mensen bij het verklaren van het gedrag van anderen de neiging hebben een handeling aan de persoon, niet aan de situatie toe te schrijven, de zogeheten ‘fundamental attribution error.’ In combinatie met de ‘self serving bias’, die inhoudt dat mensen bij het uitleggen van het eigen gedrag vooral voor hen gunstige verklaringen kiezen, zorgt dit psychologisch mechanisme ervoor dat

¹⁸²⁴ Mechanicus, *In dépôt*, 302, dagboekaantekening van 28 februari 1944.

¹⁸²⁵ Keizer, *Danse macabre*, 30.

¹⁸²⁶ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 96.

¹⁸²⁷ Brief van Hélène Wolff van 30 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

¹⁸²⁸ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 160, dagboekaantekening van 21 juli 1943, 153-154, dagboekaantekening van 20 juli 1943.

¹⁸²⁹ Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 18.

mensen zichzelf als moreel kunnen (blijven) ervaren, ondanks hun acties.¹⁸³⁰ Hoewel ook in beschrijvingen van (a)moreel gedrag in Westerbork de nadruk wordt gelegd op datgene wat ‘de ander’ als individueel persoon wel of niet heeft gedaan, valt in de egodocumenten op hoe auteurs in de loop der tijd steeds meer proberen de specifieke situatie mee te nemen in hun beoordeling van het gedrag van niet alleen zichzelf maar ook van de (prominente) ander.

In het gedrag van de ander zag men namelijk zichzelf weerspiegeld. ‘Immers ist das Lager froh, wenn viele kommen. Dann gehen weniger aus dem Lager’, schrijft Gertrud Hanemann-Kelemen.¹⁸³¹ Men was zich goed bewust van de ongemakkelijke, veranderde morele positie waar men zich gedwongen in bevond. De anonieme FK-man schrijft: ‘Twee en een halve maand van transport hebben ons helemaal veranderd. (...) Je vergeet de mensen ook vlug. Als we niet konden vergeten, zouden we niet in staat zijn, om hier te blijven. Velen benijden ons. Maar de prijs, die wij er voor moeten betalen, is hoog.’¹⁸³² Gerhard Durlacher beschrijft zijn gemengde gevoelens toen bleek dat hij en zijn familie niet op de lijst stonden als volgt: ‘De triomf er nog te zijn overvleugelt mijn verdriet. Bijna iedereen lijkt opgelucht adem te halen en zwijgt over de nacht.’¹⁸³³ ‘De wijze waarop wij gesperrd waren heeft later wel voor het nodige schuldgevoel bij ons gezorgd’, schrijft Ab Caransa ook.¹⁸³⁴

Men werd geregeld tot nog ergere dingen gedwongen dan het voor laten gaan van anderen met het transport. Kampingezetenen stonden voor onmogelijke keuzes. Nora Keizer moest bij het transport dienst doen. ‘Alleen maar dienst doen. Ofschoon het voor ons persoonlijk een verademing betekent, realiseer ik me terdege wat dat kleine zinnetje inhoudt. Dienst doen bij het transport betekent: meehelpen om andere mensen naar Polen te sturen.’¹⁸³⁵ ‘Dikwijls voel ik me schuldig: als wij niet zo gewillig bij het registreren zouden helpen, als

¹⁸³⁰ “When people try to find reasons for someone else’s behavior, they tend to overestimate personality factors and underestimate the influence of the situation. (...) The fascinating thing is that many people persist in the fundamental attribution error even when they know a person’s behavior is required by the situation.” Zie Carol Wade, Carol Travis, *Psychology*, (New York: Harper Collins College Publishers 1987) 657; en op dezelfde pagina: “When it comes to explaining their own behavior, however, people tend to choose attributions that are favorable to them.” Dit wordt wel de ‘self-serving bias’ genoemd. Vergelijkbare opmerkingen zijn te vinden in: Leonard Berkowitz, *A Survey of Social Psychology*, (New York: Holt, Rinehart & Winston 1986), 91-103.

¹⁸³¹ Hanemann-Kelemen, Westerbork II, NIOD, 250i, inv.nr. 571, 5.

¹⁸³² ‘Uit het dagboek van een FK-man’, 1 oktober 1942, HCKW, RA 1552, 1.

¹⁸³³ Durlacher, *Quarantaine*, 25.

¹⁸³⁴ Caransa, stuk twee, ‘Aandachtspunten’, HCKW, DO 551, inv.nr. 6731, 3.

¹⁸³⁵ Keizer, *Danse macabre*, 119.

wij nu eens weigerden...'¹⁸³⁶ 'Our dilemma then, within our limited powers: whom to treat well, whom to treat ill, whom to mend and whom to end?' vraagt Herbert Kruskal, in het kamp werkzaam bij de *Antragstelle*, zich kort voor het einde van de oorlog af, toen hij al in Palestina verbleef.¹⁸³⁷ 'Hielp ik deze mensen inderdaad en bracht ik iets van verlichting? Of was ik handlanger van de bezetter en medeplichtig aan de deportatie van onschuldige mensen? Altijd weer kwamen die sombere gedachten in me op. Anderen gingen en ik bleef', herinnert Paul Siegel zich jaren later.¹⁸³⁸ 'Ik hielp ze te gaan zitten, misschien duwde ik een beetje. Laat ze nou opschieten. Waren ze maar weg!' schrijft Shmu'el Hacoen over zijn werk bij het transport. Wat moest hij zeggen tegen deze mensen? "Goeje reis?" "Een makkelijk lijden?" "Kort lijden?" Ik zei niks.'¹⁸³⁹

'En als het andersom was en ik ging, zou dat iemand helpen? Niets was zeker en ook ik zou plotseling op een trein kunnen worden gezet. Ik werd gesterkt door mijn bewustzijn alles in het werk te moeten stellen niet in die trein te belanden. Dat immers had ik mijzelf en mijn ouders beloofd!' voegt Paul Siegel direct aan bovenstaande overdenking toe.¹⁸⁴⁰ Siegel, en met hem andere auteurs, beseft dat in Westerbork de oude regels niet meer konden gelden; zijn eigen overleving was intrinsiek verbonden met het malafide systeem waarin iemand (langer) kon blijven door een ander voor te laten gaan. 'Mijn echtgenoot, Izak, heeft al zijn invloed en al zijn kennissen ingezet om ons uit het transport te houden – en wie deed dit niet als hij eenmaal in Westerbork zat – en het lukte, nadat we toch vele malen op de lijst der slachtoffers prijkten', schrijft ook Julie Bial-Spitz.'¹⁸⁴¹

Dat de oude regels niet meer golden, betekende voor de auteurs echter niet dat de moraal geheel uit het kampleven verdwenen was. De moraal in het doorgangskamp was alleen

¹⁸³⁶ Ibid., 62-63. Ze beseft dat 'de transportmensen' over hen hetzelfde zullen zeggen als wat zij zei over de Joodse Raad: 'Ze sturen ons weg om zelf te kunnen blijven.'

¹⁸³⁷ Kruskal, 'Two years behind barbed wire', NIOD, 250i, inv.nr. 509, 13.

¹⁸³⁸ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 107.

¹⁸³⁹ Hacoen, *Zwijgende Stenen*, 253-254, en 243: 'In het kromme levenspatroon waar we nu in terecht gekomen waren, bestond geen enkel moreel principe en we leerden heel gauw, dat het enige beginsel was 'de anderen' eerst te laten gaan.' Zie ook Roseboom, 'Jood', HCKW, DO 488, inv.nr. 6469, 18, over meewerking aan transport.

¹⁸⁴⁰ Siegel, *Locomotieven trekken wagons*, 107.

¹⁸⁴¹ Bial-Spitz, *Op een klein stationnetje*, 14. Zie ook Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd*, 93. Het getal van de transportlijsten klopte altijd, de lijsten werden door joden zelf getypt. 'Een van de vele onbegrijpelijke dingen van dat hele gebeuren. Maar je was toch blij als je bij de administratie werkte want dan hoefde je niet op transport, zo simpel was dat.'

anders dan die daarbuiten; ze was aangepast aan de omstandigheden. ‘In dit opzicht is de samenleving zeker rot: het mensentype deugt niet. Iedereen is hier op kleine of grote schaal rover’, schrijft Mechanicus om direct daarna te schrijven: ‘zonder nochtans een misdadiger te zijn. (...) De roof is gemeengoed geworden en wordt door de gemeenschap gewettigd’, concludeert hij met grote somberheid.¹⁸⁴² ‘Rather than entirely abandoning any notion of moral obligation, the prisoners in effect created a moral system more appropriate to their situation of agency combined with powerlessness’, schrijft Christopher Browning over het joodse (arbeids)kamp Starachowice.¹⁸⁴³

Deze andere moraal was echter niet probleemloos. Zoals Browning schrijft, *agency* ging gepaard met machteloosheid. Aanpassing aan de moraal van het doorgangskamp was niet makkelijk. Veel auteurs beschrijven hoe zij meenden dat zij en anderen iets van zichzelf verloren: integriteit en morele identiteit. Clara Asscher-Pinkhof zag het bij die joden die zich compromitteerden door met de Duitsers samen te werken. Zij verloren hun ziel, al waren er ‘voor wie zijn ziel in stand wilde houden (...) mogelijkheden genoeg.’ ‘Zo lang je ziel niet uit je lichaam werd weggenomen, kon je er voor blijven vechten. Voor je lichaam vechten, – och, dat was niet de moeite waard en meestal ook nutteloos.’¹⁸⁴⁴ Philip Mechanicus zag het bij zichzelf: ‘De mens wordt hier egoïst: Ik heb angstvallig mijn mond gehouden over mijn schuilplaats, uit vrees dat op zondag daarheen de trek gaat en het zelfgeschapen privilege dan uit is. Zo is de mens in zijn behoefte zich te onttrekken aan de drek, de viezigheid, de muil van de massa, de kolder van de massa.’¹⁸⁴⁵ Gerhard Durlacher geeft het in *Strepen aan de hemel* heel precies weer wanneer hij Dr. Wachtel, hoofd van de Joodse Raad in Westerbork, beschrijft als ‘een van de weinigen met een reputatie van onkreukbaarheid, een zeldzaamheid in een situatie waarin haast ieder die niet tot het transportproletariaat hoorde, in het roddel- en lastercircuit terechtkwam.’¹⁸⁴⁶

Er klinkt weinig hoop door in de aangehaalde citaten. De veranderde moraal in Westerbork is een minder goede moraal gedictieerd door de ‘struggle for life’; men mag geen echte misdadiger zijn, maar steelt toch, al is het om te kunnen overleven. Het lijken stuk voor stuk onmogelijke keuzes of ‘choiceless choices’ te zijn, in de woorden van wetenschapper

¹⁸⁴² Mechanicus, *In dépôt*, 302, aantekening van 28 februari 1944.

¹⁸⁴³ Browning, *Remembering Survival*, 298.

¹⁸⁴⁴ Asscher-Pinkhof, *Danseres zonder benen*, 184.

¹⁸⁴⁵ Mechanicus, *In dépôt*, 218, dagboekaantekening van 28 november 1943.

¹⁸⁴⁶ Durlacher, *Strepen aan de hemel*, 44.

Lawrence Langer.¹⁸⁴⁷ De nadruk wordt gelegd op hoe Westerbork de mensen corrumpeerde en hen in veel gevallen minder mens(elijk) maakte. Goed en fout werden immers in het kamp op hun kop gezet.¹⁸⁴⁸ Men zag de gecorrumpeerde mens eerst vooral in de ander, maar zag ook hoe er bij zichzelf iets was veranderd. Is het beeld van auteurs van Westerbork werkelijk zo zwart? Auteurs wilden, vooral in memoires, ook laten zien hoezeer zij zich hadden verzet tegen de mensonwaardige toestanden in het kamp en de desintegratie van de eigen integriteit en morele identiteit. Allerlei vormen van *agency* werden in het vorige hoofdstuk beschreven. Auteurs schreven over de verschillende activiteiten die men in het kamp organiseerde, zoals religieuze bijeenkomsten, lezingen en sport, waarmee men het ‘gewone’ leven zo goed en zo kwaad als het ging, probeerde voort te zetten. Ook benadrukten zij dat er vriendschappen ontstonden en hoeveel zorg er was voor elkaar.

Wat zeggen auteurs eigenlijk in hun egodocumenten? Corrumpeerde Westerbork een mens vooral, was het een plek waar je morele identiteit door de ‘choiceless choices’ uiteen viel? Of was het een plek waar de morele identiteit weliswaar onder spanning kwam te staan, maar waar zij ook tot bloei kon komen?

Volgens filosoof Tzvetan Todorov was er in de kampen een conflict tussen wat hij noemt ‘vital values’ en ‘moral values’: de directe wil om te overleven – in Westerbork de strijd om niet op transport te worden gesteld – (*vital values*) en de wil om moreel te blijven handelen (*moral values*).¹⁸⁴⁹ Deze laatste waarden hielden in dat men (h)erkende dat er iets belangrijker was dan het (eigen) leven, namelijk menselijk blijven, waarbij men zich op de ander richtte. Juist dat laatste maakt dat Todorov in de kampen niet een oorlog van allen tegen allen ziet.¹⁸⁵⁰ Morele reacties zijn volgens hem spontaan, altijd aanwezig en alleen met het

¹⁸⁴⁷ ‘Choiceless choices’ is de term die Lawrence Langer introduceerde om aan te geven hoe de keuzes waarvoor gevangenen zich gesteld zagen eigenlijk non-keuzes waren. Lawrence Langer, ‘The Dilemma of Choice in the Deathcamp’, in: *Centerpoint*, 4 (1980) 222-231,224.

¹⁸⁴⁸ Hier speelt dus een normatief mensbegrip, waarbij maximaal mens-zijn betekent: zo goed zijn als een mens maar kan zijn.

¹⁸⁴⁹ Tzvetan Todorov, *Facing the Extreme. Moral Life in the Concentration Camps*, (New York: Henry & Holt Company 1997; originele titel *Face à l’Extreme*, Editions du Seuil 1991) 40-41.

¹⁸⁵⁰ Todorov, *Facing the Extreme*, 40. Lawrence Langer meent dat Todorov hier aan wat hij ‘preempting the Holocaust’ noemt doet – ‘using – and perhaps abusing – its grim details to fortify a prior commitment to an ideal of moral reality, community responsibility, or religious belief that leaves us with space to retain faith in their pristine value in a post-Holocaust world.’ Lawrence Langer, *Preempting the Holocaust*, (New Haven: Yale University Press 1998) 1. Vergelijk Waxman, *Writing the Holocaust*, 126-127 voor kritiek op Todorov. Maar Langers kritiek dat Todorov een vooraf bepaald ideaal of geloof meeneemt in zijn bestudering van de bronnen en

grootst mogelijke geweld uit te wissen.¹⁸⁵¹ Hij spreekt dan ook liever van de ‘banaliteit van het goede’ dan, in Hannah Arendts beroemd geworden woorden, van de ‘banaliteit van het kwade’.¹⁸⁵²

Ook in de egodocumenten van de auteurs van Westerbork spelen deze *vital* en *moral values* een belangrijke rol. Men probeerde vooraleerst te overleven, maar er was ook altijd de wil om moreel te blijven handelen. In hun schrijven proberen auteurs hun bedreigde menselijkheid vast te houden. *Agency* wordt zo meer dan alleen (lijfelijk of geestelijk) verzet en bevestigt de eigen morele identiteit. Auteurs beseffen dat in Westerbork niet alléén ‘choiceless choices’ bestonden. In de kritiek die auteurs op het gedrag van prominente kampingezetenen leveren schemert deze kennis ook door. Om de beleving van en herinnering aan deze morele dilemma’s te kunnen begrijpen is de constatering van Ludewig-Kedmi van groot belang: mensen hebben de behoefte zichzelf als moreel goed te beleven en willen ook door anderen zo beleefd worden. Moreel gedrag geeft de mens, in Todorovs woorden, niet alleen ‘profound joy’, maar wordt ook ingegeven ‘because in doing so we conform to the very idea of humanity and so take part in the realization of that idea.’¹⁸⁵³

De morele dilemma’s waar kampingezetenen zich voor zagen gesteld, de antwoorden die zij daarop in hun geschriften probeerden te geven, zijn misschien het best verwoord in de discussies rondom de revue. Deze was van hoog niveau en bij velen razend populair. ‘Het leven begint er voor de achterblijvers waarachtig beter uit te zien’, constateert Jozef Borensztajn, nadat hij de komst van het *Lagerwarenhause*, de *Lagerkantine* en de ‘schitterende revues’ heeft beschreven.¹⁸⁵⁴ Hélène Wolff schrijft dat ze de bekende zangeres Chaja

zo altijd uitkomt op de – positieve – conclusie waar het hem om te doen was, laat buiten beschouwing dat ook Langer zelf de bronnen onmogelijk zonder (impliciet) geëngageerd te zijn aan bepaalde, waardegeladen, opvattingen over de mens en wereld kan bestuderen en zo eenzelfde gevaar loopt. En terwijl Todorov en anderen ‘can be accused of using the Holocaust reductively to mobilize a simplistic morality, unlike Langer, they eschew the ineffable and err on the side of comprehension’, schrijft Waxman terecht. Waxman, *Writing the Holocaust*, 188.

¹⁸⁵¹ Todorov, *Facing the Extreme*, 39, geparafraseerd in vertaling.

¹⁸⁵² Todorov, *Facing the Extreme*, 291. Zie ook Vogelaar, *Over kampliteratuur*, 189, waar hij Todorov instemmend aanhaalt, ‘Vervolgens haalt hij [Todorov EM] passages in het werk van dezelfde auteurs aan, waarin zij precies het tegendeel beweren: dat er geweld nodig is om de oorlog van allen tegen allen te ontketenen, dat mensen in extreme situaties juist niet vanzelf in zelfzuchtige monsters (terug)veranderen’, evenals 464, waar hij iets genuanceerder is over Todorovs stelling.

¹⁸⁵³ Todorov, *Facing the extreme*, 287.

¹⁸⁵⁴ Borensztajn, *Dagboek*, 31.

Goldstein heeft horen zingen. ‘’t Was prachtig, ik ben blij dat ik gegaan ben’.¹⁸⁵⁵ Gerhard Durlacher herinnert zich verliefd te zijn geweest op één van de revue-meisjes, afleiding en hartenpijn tegelijk, en Carla van Lier, ten slotte, schrijft in haar memoires: ‘Er werd ’s avonds een cabaretvoorstelling georganiseerd, speciaal voor de Moerdijkmannen en hun dames. Er werkten veel bekende artiesten mee, onder andere Johnny & Jones. Werkelijk prachtig, en een welkome afwisseling.’¹⁸⁵⁶ Direct hier achteraan schrijft ze: ‘Het viel me echter op, dat ik al verleerd was oprecht en van ganser harte te lachen. Ik lachte wel, maar niet meer voluit’.¹⁸⁵⁷ ‘Sommige vinden ’t vloeken met de misère hier’, schrijft Hélène Wolff ook. ‘Maar ’t was echte kunst, dat gaat boven alles uit’, verdedigt ze haar bezoek aan vrienden.¹⁸⁵⁸ Mania Krell heeft gemengde gevoelens: ‘Gisteravond was ik naar een concert. Ja heusch’, schrijft ze aan vrienden. ‘Het applaus was daverend. Er kwamen nog enige toegiften. Je kunt je niet voorstellen wat er allemaal in je omgaat bij zoiets. Ik had me wel kunnen ophangen van ellende. Ook de andere ondervonden zoiets.’¹⁸⁵⁹ Hoe kon men genieten van zang en dans, als even tevoren meer dan duizend mensen op transport waren gesteld, misschien zelfs wel familie en vrienden?

De revue is voor verscheidene auteurs van zowel dagboeken als van memoires iets waaraan men zich moreel kan optrekken, kan laten zien dat men zich daar niet door heeft laten verleiden. ‘De commandant woonde dikwijls de voorstellingen bij, vooral de revues, die heel aardig geweest moeten zijn. Ik ben er nooit geweest. Omdat ik altijd er bij dacht “Dit is de dans om de galg.” Eenmaal heb ik op aandringen een ernstig concert meegemaakt dat was heel mooi, maar een tweede keer heb ik het niet meer gedaan’, schrijft Julie van Zuiden-Bosman, om even verderop nogmaals te schrijven dat zij zich er ‘nooit schuldig aan gemaakt’ heeft op één keer na.¹⁸⁶⁰ Ook Gretha Mouwes-Roozendaal vond de revue, altijd op dinsdagavond na het transport, met muzikanten die ‘voor de “Heren Duitsers”’ optraden ‘gruwelijk!’¹⁸⁶¹ Als men over de revue schrijft worden geregeld ook de prominente joden beschreven die in het gevolg van Gemmeker meegingen. Daarmee zetten deze auteurs zich dubbel af: tegen deze ‘foute’ joden en tegen de immorele praktijk van de revue. ‘Terwijl in

¹⁸⁵⁵ Brief van Hélène Wolff van 16 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

¹⁸⁵⁶ Durlacher, *Quarantaine*, 40-41, Van Lier, *Schroeiplekken*, 30.

¹⁸⁵⁷ Van Lier, *Schroeiplekken*, 30.

¹⁸⁵⁸ Brief van Hélène Wolff van 16 juli 1943, NIOD, 250i, inv.nr. 889.

¹⁸⁵⁹ Brief van Mania Krell van 20 juni 1943, HCKW, RA 1095.

¹⁸⁶⁰ Van Zuiden-Bosman, herinneringen, NIOD, 244, inv.nr. 383.

¹⁸⁶¹ Mouwes-Roozendaal, memoires, HCKW, SRA 1835, 3.

alle barakken, op alle hoeken van straten mannen en vrouwen hun toekomstig lot stonden te schatten, moeders zaten te schreien over de toekomst van hun kinderen, mannen, vrouwen zaten te troosten, de strafbarak vol zit met mannen en vrouwen, zaten de commandant en de elite der Joden van Westerbork te luisteren naar de geestigheden van Max Ehrlich, de maker van de revue, te staren naar de leutige losse dansen van Joodse vrouwen', valt bij Mechanicus te lezen; Anny Sulzbach beschrijft Schlesingers binnenkomst als die van een echte SS-man.¹⁸⁶²

Toch is vooral merkbaar dat het niet zo eenvoudig ligt. In de meeste egodocumenten zijn geen eenduidige afwijzingen van de revue te lezen; er is besef van de veranderde status van moraal in Westerbork. En de revue bóód ook afleiding, gaf even een lach, zij het een lach met een zwarte rand. Mania Krell mocht dan wel zichzelf willen ophangen, een maand later schrijft ze: 'Enfin, als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de Nelson revue. Krankzinnig, niet?'¹⁸⁶³ 'Zo was ik deze week naar cabaret, Ehrlich, Chaja Goldstein (!) en heb me toch geamuseerd', vertrouwt Mirjam Bolle haar verloofde toe. 'Ehrlich neemt de boel goed in de maling, spreekt o.a. over Schlesinger als over 'seine Majestät', en hij durft in zijn liedjes ook toespelingen te maken.'¹⁸⁶⁴ Vooral voor de jeugd was de revue een grote afleiding. 'Vanavond gaan we samen naar de revue', schrijft Fred Schwarz. 'Je ziet aan de mensen dat het echt een avondje uit is, ieder doet z'n best om alles te vergeten.'¹⁸⁶⁵ Rosa Hartz ging met haar afspraakje naar een voorstelling van de revue en kreeg daar haar eerste kus. Haar ouders gingen er echter niet naartoe.¹⁸⁶⁶ Ottenstein probeert zoals altijd een gedecideerde afweging te maken. Hij schrijft hoe een kleine kring ervoor koos niet te gaan, maar vindt dat de afleiding juist in de gegeven omstandigheden noodzakelijk was.¹⁸⁶⁷

De discussies over de revue, de vele rechtvaardigingen die worden gegeven voor het feit dat men er wél naartoe ging, geven aan hoe moraal in het kamp niet verdwenen was, maar juist springlevend. Wat buiten het kamp 'juist' was, stond binnen het prikkeldraad plots op losse schroeven. Dat auteurs zoveel over hun dilemma's schrijven, toont aan dat men het

¹⁸⁶² Mechanicus, *In dépôt*, 148, dagboek aantekening van 4 september 1943 en Sulzbach, *Eine Deutsche Jugend*, 99, 'Wir gingen also in den großen Saal, und das Publikum mußte warten bis der SS-Lagerkommandanten erschien, gefolgt vom jüdischen Lagerkommandanten, der ebenfalls aussah wie ein SS-Mitglied in einer Art Uniform und hohen schwarzen Stiefeln.'

¹⁸⁶³ Brief van Mania Krell van 12 juli 1943, HCKW, RA 1095.

¹⁸⁶⁴ Bolle, *Ik zal je beschrijven*, 163-164, dagboek aantekening van 25 juli 1943.

¹⁸⁶⁵ Schwarz, *Treinen op dood spoor*, 154.

¹⁸⁶⁶ Doery-Hartz, herinneringen, HCKW, RA 1063, 10.

¹⁸⁶⁷ Ottenstein, 'Lager Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 510, 72a, 72b.

belangrijk vond in morele zin goed te blijven leven. Tegelijkertijd beseften velen zowel toen als later dat de regels van de gewone samenleving niet meer golden, zeker met betrekking tot zoiets als de revue die mensen immers voor even afleiding van alle narigheid bood. Uitzonderlijke omstandigheden zorgden voor uitzonderlijke handelingen, dus men ‘mocht’ gaan. Toch bleef één been nog vaak in de gewone samenleving staan; sommigen meenden dat men zich in Westerbork moest of had moeten vasthouden aan de morele orde van voorheen. Hier moest men grond houden, zoals Kruskal schrijft, die zich uitsprak tegen de door de nazi’s georchestreerde culturele activiteiten, maar juist die – spirituele - activiteiten, die men zelf ondernam, ondersteunde.¹⁸⁶⁸

‘Omdat niemand het ergste vermoedde, maakte men wat men er van maken kon’, schrijft Lex van Weren ten slotte.¹⁸⁶⁹ Dat is óók een boodschap die verschillende auteurs proberen over te brengen. ‘Is het harteloos, is het egoïstisch, zo ‘gewoon’ voort te leven, ondanks het feit, dat we in het onzekere verkeren omtrent het lot van hen, die ons het allernaaste zijn?’ vraagt Nora Keizer zich af aan de vooravond van een revuebezoek. ‘Ik kan er geen antwoord op geven. Aan de ene kant, misschien ja. Maar aan de andere kant is ieder toch aan zichzelf verplicht van zijn tegenwoordig leven het beste te maken, wat er van te maken is.’ Dat betekende soms ook: ‘Niet te diep nadenken, oppervlakkig zijn. Al valt het wel eens zwaar.’¹⁸⁷⁰

6.7. BESLUIT

In dit hoofdstuk stonden de voornamelijk Duits-joodse oudgedienden en Nederlands-joodse nieuwkomers centraal. Deze groepen beleefden, vanuit hun specifieke achtergrond, Westerbork heel verschillend. Deze verschillen in beleving hadden vooral te maken met de status die men in het kamp had. Het wel of niet prominent zijn – dat voor een deel samenhang met de duur van de internering – bepaalde voor een belangrijk deel de beleving van en herinnering aan het kamp, meer dan de Duitse of Nederlandse nationaliteit. Nieuwkomers werden ook vanzelf oudgedienden, ongeacht hun nationaliteit. Gewezen nieuwkomer Nora Keizer schreef immers: ‘En wij, de “oude kamprotten”, namen ook niet zo gemakkelijk een

¹⁸⁶⁸ Kruskal, ‘Two years behind barbed wire’, NIOD, 250i, inv.nr. 509, 20-21. ‘Instead of “Kraft durch Freude” power through Nazi joy, we promoted our spiritual life.’

¹⁸⁶⁹ Walda, (Lex van Weren), *Trompettist in Auschwitz*, 36.

¹⁸⁷⁰ Keizer, *Danse macabre*, 117.

nieuweling in ons kringetje op.¹⁸⁷¹ Daar kwam nog bij dat ‘Nederlandse’ en Duitse’ joden ook geen eenduidige groepen vormden.

Vooraf het kleine groepje van prominenten was in en na de oorlog het mikpunt van kritiek. Een kleine klik van (Duits-joodse) prominenten trok alle macht naar zich toe. Hen werd vooral het misbruik van die macht verweten, over de rugen van duizenden anderen. In de inleiding haalde ik Etty Hillesums opmerking aan over ‘de kloven en de afgronden en de schakeringen’ die er tussen de kampingezetenen waren. Veelzeggend is dat zij de opmerking maakt, net nadat zij enkele van de ‘joodse kopstukken’ heeft beschreven. De tegenstelling kon niet groter zijn; meer dan duizend mensen bijeengepropt in een veewagon, tegenover mensen die evengoed hetzelfde lot had kunnen deelvallen, maar nu in gelijke pas met de commandant langs de trein opliepen. Vaak volgden op beschrijvingen van deze prominente kampingezetenen uitspraken over ‘de’ mens in het kamp. Deze uitspraken illustreerden waartoe de mens leek te zijn geworden. De oude moraal stond in Westerbork plots op losse schroeven en maakte plaats voor een andere, aan het karakter van het doorgangskamp aangepaste moraal.

Het vorige hoofdstuk eindigde met de wijzen waarop door (voormalig) kampingezetenen werd geschreven over verzet, over *agency*. Daarin gaven de auteurs een beeld van zichzelf dat inging tegen het beeld van willoze slachtoffers die zonder slag of stoot de trein zouden zijn ingegaan. Het verzet tegen de aantasting van de morele identiteit, zoals beschreven in egodocumenten, is hier onlosmakelijk mee verbonden. Westerbork was zeker een ‘morele modderpoel’, waar mensen – ook kampingezetenen – elkaar soms vreselijke dingen aandeden, bovenal uit lijfsbehoud. Iedereen zag hoe de ander veranderde, maar ook hoe men zelf veranderde, en beschreef dit in dagboeken, brieven en memoires. Die verandering riep veel vragen en twijfels op, zeker na de oorlog, toen men niet meer onmiddellijk met transport werd bedreigd en de ruimte kreeg op het eigen handelen, de eigen keuzes en de consequenties van die keuzes, te reflecteren. Volgens literatuurwetenschapster Zoë Waxman is het vooral de angst om achteraf te makkelijk worden beoordeeld op hun daden die verklaart waarom overlevenden de nadruk meenden te moeten leggen op hun goede morele gedrag. Iedere suggestie van onbetamelijkheid zou de aandacht van de echte daders kunnen afleiden.¹⁸⁷²

¹⁸⁷¹ Ibid., 52.

¹⁸⁷² Waxman, *Writing the Holocaust*, 160. ‘However, the fear of being “judge[d] with facile hindsight” is so strong that many survivors feel they have to focus on the morality of their behaviour, believing that any suggestion of impropriety in order to survive detracts attention away from the real perpetrators of the Holocaust.

Is dat inderdaad de reden waarom auteurs zoveel schrijven over moraliteit in het kamp? Mijn inziens probeerde men in het kamp de vooroorlogse morele identiteit ondanks alles te behouden en na het kamp zo goed als mogelijk te herstellen. Men wilde (ook voor het lezerspubliek) tegen wat de nazi's voorstonden in de eigen menselijkheid benadrukken. Allerlei acties die men had ondernomen om hierin te slagen – *agency* – dienden als bevestiging van de eigen morele identiteit. Men was daarbij in toenemende mate open over zowel de goede als de minder goede kanten van de eigen acties, de moeilijke keuzes en de innerlijke worsteling hierover.

This tendency is fuelled by the secondary literature, which attempts to analyse the experiences of survivors, and has particular potency for survivors wanting to find an explanation for their survival other than “luck”.’